

פרק ראשון

לימוד מוסר

א. קביעת לימוד המוסר. ב. הנחיצות בלימוד מוסר. ג. השפעת לימוד המוסר על האדם. ד. צורת הלימוד: (1) לימוד מוסר בהתפעלות; (2) הידיעה וההשכלה בתורת המוסר. ה. השפעת לימוד המוסר בהתפעלות ו. חכמת העולם. ז. הפצת לימוד המוסר. ח. מדבריו להחבורות ללימוד מוסר. ט. בית המוסר.

א. קביעת לימוד המוסר.

חכמי התורה בכל הדורות קבעו עתים ללימוד מוסר לעצמם ועם תלמידיהם והתריעו על ההזנחה בקביעת לימוד המוסר. עמדו על כך ביחוד מחברי ספרי מוסר: בעל „חובת הלבבות“ בהקדמה לספרו, ובעל „מסילת ישרים“ בהקדמה לספרו. אבל רק יחידים, בעלי שאר רוח, נשמעו לדבריהם, למדו ועסקו בתורת המוסר. תורת רבים לא היתה. עד שבא ר' ישראל סלנטר ז"ל וקבע את לימוד המוסר כחובה על כל איש ואיש, בלי יוצא מן הכלל, כמרפא לנפש החולה „יצר לב האדם רע מנעוריו“.

ר' ישראל אף הרחיב את תורת המוסר במחקריו וגילה שתורת המוסר היא חכמה עמוקה. ר' ישראל חזה ברוחו את רפיון התורה והיראה בדורה, וביותר חשש לדורות הבאים, בגלל הרוחות הזרות המנשבות ומסירות את לב האדם מעבודת ה', לכן התמסר כולו לעבודה זו, לתת ע"י לימוד המוסר ללומדיו בסיס רוחני איתן עם מחשבה מעמיקה וגאון נפשי. ר' ישראל ראה את עצמו כשליח ההשגחה להפיץ את לימוד המוסר בעולם. כך מספר תלמידו המובהק הגר"י בלזר ז"ל בספרו „אור ישראל“:

„והנה אדמו"ר זצוק"ל (ר' ישראל סלנטר) אמר פעם אחת לפני תלמידיו על דבר לימוד המוסר אשר פירסם בעולם, כי מקום הניחו לו מן השמים להתגדר בוה“
(„אור ישראל“, 41).

ב. הנחיצות בלימוד מוסר.

בפשטות מסביר הרמח"ל בספרו „דרך עץ החיים” את חובת לימוד המוסר ואלה דבריו:

„הלא האדם רוב שנות ימיו עומד לחשוב מחשבת עסקי, עסקי חיי שעה, ולמה לא ישים לבבו אפילו שעה אחת גם לזאת, לחשוב מחשבת ממש, מה הוא ולמה בא לעולם, או מה מבקש ממנו מלך מלכי המלכים הקב"ה, ומה יהיה סוף כל ענינו. זאת היא התרופה היותר גדולה וחזקה שתוכל להמציא נגד היצר והיא קלה ופעולתה גדולה ופריה רב, שיעמוד האדם בכל יום לפחות שעה אחת פנוי משאר כל המחשבות, לחשוב רק על זה שאמרתי, ויבקש בלבבו מה עשו הראשונים אבות העולם, שכך חשק ה' בהם? מה עשה משה רבינו ע"ה? מה עשה דוד משיח ה'? וכל הגדולים אשר היו לפנינו? ויענה בשכלו, מה טוב לאדם כל ימי חייו לעשות כן גם הוא וטוב לו”.

ר' ישראל באגרותיו לתלמידיו על חובת לימוד המוסר קובע, שלימוד המוסר היא התרופה היחידה לנפש החולה:

„עתה נראה נא בעין חודרת, היהלך איש ורגלים אין לו? הישקיף איש ועינים אין לו? כן לא יכון התורה והעבודה אל האדם הנחלה בתחלואי היצר, אם לא בלימוד המוסרי” (מכתב ג', „אור ישראל”).

בסגנון אחר קצת נשנו דבריו במכתב י"ד:

„אכן בכלל נודע, אם כי הנסיון יורנו להיות עובד ה' ית"ש גם בדרגה נשאה, בלי לימוד המוסרי, אכן ההתפכחות מרע לטוב בלי מוסרי היא כמו בקשת הראיה בלי עין ושמיעה בלי אוזן”.

ר' ישראל רואה את לימוד המוסר כיסוד בעבודת האדם לבוראו.

ג. השפעת לימוד המוסר על האדם.

מענינים דבריו של ר' ישראל על התפתחות השפעת לימוד המוסר על האדם הלומד, אף אם באותה שעה איננו מרגיש שנוי לטובה: „אל יפול לב האדם בלמדו מוסר ואיננו מתפעל ואין רושם בנפשו מוצאת לשנות דרכו — ידע נאמנה, אם כי לא נגלה לעיני בשר הרושם, עיני השכל רואות, ברבות העתים, בריבוי הלימוד, מהתקבצות הרשימות הנעלמות,

לאדם אחר יהפך, ותאותו נאסרה, לבל תפרוץ הרבה, ויש אשר תבטל, והנסיון יעיד בהשקפה קלה על לומד מוסר אם מעט וכו', ביתר שאת יעלה על בני גילו ברעיונו וכל הנהגתו.

הוא הדבר נוכל להעמיס בדברי חז"ל באבות דר' נתן פרק ר': „מה היתה תחילתו של ר' עקיבא? אמרו בן ארבעים שנה היה ולא שנה כלום. פעם אחת היה עומד על פי הבאר, אמר: מי חקק אבן זו? אמרו לו: המים שתדיר נופלים עליה בכל יום. אמרו לו: עקיבא, אי אתה קורא אבנים שחקו מים? מיד היה דן רבי עקיבא קל וחומר בעצמו: מה רך פסל את הקשה, דברי תורה שקשין כברזל על אחת כמה וכמה שיחקקו את לבי שהוא בשר ודם. מיד חזר ללמוד תורה וכו'". כי ר' עקיבא בתחילה לימודו, באין רושם מוצאת אצלו, אמר גואש לנפשו. והראו לו סתירת הדבר משפיכת המים על האבן, אשר לא יראה מאומה השתנות באבן, ועם כל זאת החוקרים בשכלם גוזרים, כי נעשה רושם נעלם מהרגש אנושי, היא הסיבה לחקיקת האבן, מריבוי המים ברכות הימים, מהתקבצות הרשימות הבלתי נרגשות" (מכתב י', „אור ישראל").

תלמידו הגר"י בלזר ז"ל בספרו „אור ישראל", מוסר דברי רבו ר' ישראל על הכדאיות שבעסק לימוד המוסר:

„וע"כ היה אדמו"ר זצוק"ל אומר, כי בתור עסק שוה וכדאי לפני האדם לקבוע עתים כל ימיו, ללמוד שעה קלה בכל יום ספרי יראה ומוסר. כי גם הן הן גופי תורה. אף אם רק תשא פרי כי במשך כל ימי חייו יחדל מלעשות עון אחד, כי ימנע מלדבר לשון הרע אחת, או שאר דיבור מדברים האסורים, או שעה אחת ביטול תורה וכדומה" (מאמר י', „אור ישראל").

ד. צורת הלימוד.

תלמידו הגר"י בלזר כותב:

„אדמו"ר זצוק"ל שינה בתכמתו את פני לימוד המוסר וילבש אותה צורה אחרת. ותחת אשר מלפנים גם מי שלמד לפעמים איזה ספרי מוסר היה סגנון הלימוד הזה בטעם ובניגון לימוד גמרא ופוסקים, או בעיון ובהבטה

לבד, אולם אדמו"ר זצוק"ל הורה בינה ודעת, כי פרי התועלת מלימוד המוסר הוא לשתי פנים: א' — הוא הידיעה וההשכלה בחכמת היראה, לידע דרך ה' ית"ש, להבין ולהשכיל בדרכי עבודתו, כי היא חכמה רבה ועמוקה, וכמו שכתוב: „הן יראת ה' היא חכמה" ואמר חז"ל בשבת דף ל"א: „הן אחת" ע"ש, וכמו שהאריך בזה החסיד בספר מסילת ישרים בהקדמה, ע"ש; ב' — היא ההתעוררות אשר ע"י הלימוד בספרי מוסר יחס לבבו ויתפעל נפשו ויכנע רוחו ויתעורר בקרבו יראת ה' ית"ש" (מאמר ט', „אור ישראל").

ר' ישראל בידעו את המרחק בין הידיעה להמעשה, חידש את לימוד המוסר בהתפעלות, כדי שהדברים שהאדם לומד אותם ויודע אותם, יעשו עליו רושם ויכנסו ללבו. על ידי צורת לימוד זו, נוצר הקשר בין האדם הלומד מוסר לבין המוסר, להיות הדברים שהוא לומד אותם מכוונים אליו, וגם יוסיף ע"י רוח ההתפעלות תיאור הדברים באופן ציורי, כפי שמסביר ר' ישראל במכתביו צורת לימוד זו שחידש: „...להלהיב הנפשות בזיכור הרעיון, בלימודים הנשגבים הללו, ללמוד בשפתים דולקות, ברעיון נכון, בציור רחב להרחיב כל דבר, ולקרבה בדמיונות קרובים, עד אשר יתלהב הלב, אם מעט אם הרבה, אשר תוכל תת כחה להכין האיברים, להוציא כל מעשה הטוב למענה, אם ברצון או בחזקה" (מכתב ב', „אור ישראל"). תלמידו הגר"ב מספר:

„אדמו"ר הגה"ח זצוק"ל בעצמו היה לומד ספרי מוסר בהתפעלות רבה ועצומה ובקול נעים מאד מעורר עצב, ולפעמים היה חוזר מאמר אחד בהתפעלות כמה וכמה פעמים. וכל השומע קולו נמס לבבו ויהי כמים. וגם לעת זקנתו, וזקני תלמידי חכמים כל זמן שמזקינים וכו', והאיש קדוש ונורא וכמעט התפשטה נפשו מגשמיותה, בכל זאת לא חדל מללמוד ולהגות בספרי מוסר בהתפעלות עצומה מאד ולפעמים היה בוכה בכי רב" (מאמר ט', „אור ישראל").

לימוד המוסר בהתפעלות, נחשב בשיבות ובבתי המוסר. נוסף לשיחות המוסר הניתנות ע"י המנהלים הרוחניים של הישיבות, קבועה שעה מיוחדת ללימוד מוסר בהתפעלות כל יום.

ערך לימוד המוסר בהתפעלות והשפעתו על כחות הנפש, יש ללמוד מדבריו של ר' ישראל במכתב ר' :

„לימוד המוסרי חובה על האדם וביותר לאדם הטרוד בעסקיו ומחלתו גדולה בעבודתו ית"ש. אכן לא דבר קל הוא להשתמש ברפואת לימוד המוסרי נגד מחלה העזה הנצרכת רפואות גדולות.

כי אנחנו רואים בכחות האדם, הן הנוגע לשכל, כל לימוד בראשיתו הוא במצב הברור, ובכל זה הולך בכבדות. הנער המתחיל ללמוד עברית לידע להגיד המלות בתחילה, כמה יתעמל עמו מלמדו להאיר לפניו האותיות. ואח"כ לחבר תיבה שלימה, בכ"ז יתנהג הנער בכבדות גדול בקראו האותיות והמלות, ואח"כ כשיקנה ההרגל הנצרך לפי תכונתו יקרא במרוצה בלי התבוננות כלל, הוא אשר נקרא אצל חוקרי כחות נפשות האדם כחות מאירים ברורים או כהים [קלארע און דונקעלע]. כן גם בכחות התפעלות הנפשית ישנם כחות מאירים [קלארע] וכהים [דונקעלע]. הכהים המה יותר חזקים ומוציאים פעולתם בהתעוררות מעט בחוץ יד. אהבת אדם לצאצאיו כהים המה וכמעט ברוב העתים אינם נרגשים גם להאדם עצמו, ובהתעוררות קטנה תתלהב לאש בוערת. תאות האדם המה הכהים, אשר בלי התעוררות מה כמעט אינם נרגשים, ולזאת גדול כחם למשול באדם.

לימוד המוסרי יסודו וראשיתו בחינת הברירות בהתפעלות הנפש, ולזאת כמעט ברוב פעמים אין בכחו לעזור נגד התאווה בחינת הכהה [דונקעלע] החזקה. אכן, כמו בלימוד השכלי, כל פעם לימוד הברור עושה רושם בבחינת הכהה, אשר בלא זה לא יצטרכו הלימודים להוליד בבחינת הכהה הגמורה לידע במרוצה כמעט בלי התבוננות, ובתנאי שלא יהיה הפסק זמן גדול בין לימודי הברור, למען לא יתרוקן ויתבטל רושם הכהה, כי אז לימוד פעם השנית יהיה הראשית וכן אין סוף. — כן גם בהתפעלות נפשית, כל התפעלות עושה רושם מה בבחינת הכהה וכשיתחברו התפעלות נפשיות רבות בדבר

אחד בלי הפסק זמן גדול ביניהם, דהיינו ע"י התעוררויות קטנות ביניהם, כמו בלימוד השכלי, ע"י תורה מעט בין הלימוד בבירור, יולדו כחות נפשות הכהים אשר חזקים המה להוציא פעולתם.

כן בלימוד המוסרי, אם יתן האדם את נפשו לפי מצב מחלתו בעבודתו ית"ש ללימוד מוסרי בהתפעלות הנפש, בלי הפסק זמן גדול בין הלימודים ובהתעוררות מעט בין הלימודים, מזה יולדו כחות הכהים לעזור נגד התאוה הפרושה. והנה לא דבר קל הוא לטרוד בעסקיו ומחלתו רבה ועתותיו קצרים, ומה גם תורתו, קביעת עתים לתורה היא הראשונה לפניו.

אכן לילך בשבת קדש לבית המוסר ללמוד מוסר בהתפעלות הנפש [סניף ללימוד הגמ' העיקרית הנ"ל] וגם לרוץ איזה פעמים בשבוע על שעה קלה כמעט, גם איזה מינוטין, למען לא יתבטלו הרשמים הכהים מאורך הזמן משבת קדש לשבת קדש, נקל מאד לעשותה ופריה רב להועיל לקנות בחינת כהות נגד התאוה, לכל הפחות למשול להיות סור מרע ועשה טוב בבחינות הקלות לפני האדם אשר המה בחינות חמורות יותר ומזיקות להאדם — הוא האנכי, יותר ויותר בעולמו החי האמיתי.

הטוב לראות שיהיה נקל לבוא בבית המוסר בכל מעל"ע היום והלילה באין מפריע ואין טרחה, אשר בכל עת שיפול בלב האדם לרוץ אל בית המוסר על איזה מינוטין לא יהיה לו שום מפריע מצד בית המוסר, זאת כמעט סיבה הטבעית אשר לימוד המוסרי אינו פועל פעולתו הנדרשת, מסיבת הפסיקות זמן ארוך בלי התעוררות קטנה ביניהם. כן גם יש סיבות רוחניות, הן העבירות המטמטמות לבו של אדם והיה לאבן חלילה. רפואתן העיקרית לימוד התורה וגם התפלה בהכנעה. תתאספו נא בעשרה, תלמדו קודם מוסר, או ידרוש אחד,

ואחר כך להתפלל ביחד על יצר הרחני".

במכתב זה דן ר' ישראל בענין לימוד המוסר בהתפעלות. לעורר את הכחות הכהים. במאמרו ב"עץ פרי" מאריך במחקר זה של חוקרי כחות נפש האדם, בונה לפי מחקר זה יסודות בהשפעת הכחות

הפנימיים והחיצוניים על מעשי האדם ומפרש מאמרי חז"ל בעניינם
אלה לפי השקפה זו.

ו. חכמת העולם.

יחד עם חידוש לימוד מוסר בהתפעלות כדי להגיע לעמקי לבו
של האדם, חיפש ר' ישראל את האמצעים והתחבולות איך ובמה
להשתמש כנגד היצר, תאוותיו ונטייתיו של האדם.

ר' ישראל כותב במכתביו:

....הלא תראו בהמנהג הידוע המשוטט על פני

תבל, לתת עיון והתבוננות בכל העניינים הגשמיים. הסוחר
במרכלתו, כמה התבוננות ישתמש טרם יבצע העסק,
אם לעשות או לחדול, יחשוב בנפשו ויתעץ עם רעיו
הנאמנים לו, יתור על הפרטים, יבקש מקום הטעות, עד
יוציא הדבר לאור לפי כחו. כן בלימוד התורה הקדושה,
כל אחד לפי ערכו, יעיין ויתבונן בה, לגלות מטמוניה
ולחדש חידושים ולפרק הויות, לא ידלג בסקירה אחת
להחליט הדבר החלטה פסוקה.

לא כן בדרכי המוסר, אשר ההתבוננות בה, החיפוש
בכל דרכי ומעשי האדם, להשמר מנטיית הרצון ומחיצת
המפריע ומונע כל דבר טוב ומעולה ההכרחי ומחויב
להשגת היראה ולא תקום המוסר וההנהגה הטובה בלא
תחבולות גדולות, לאסור כלי המוח לזה עד שיעשה רושם
חזק בלב, לתת עוז ותעצומות לאיברים החיצוניים להוציא
לפועל הענין המעולה, בל יעצרוהו תאוות הגופניות
הפחותה, הקנאה והכבוד הבזויים; ובכל זה עצלות האדם
רבה בזה, למעמסה תהיה לו אם יפנה את עצמו זמן קצר
לזה, עד אשר גם לביטול הזמן יחשב לו" (מכתב א, אור
ישראל).

.... היא חכמת העולם, להיות רואה את הנולדות,
לפקח מראש טרם יבואו ימי הרעה, להכין עצה ותחבולה
איך לנהל עצמו ואחרים ולהקטין הדבר להקל הנסיון, עד
אשר תגדל היראה מהתאווה; וזה כל האדם, להגביר
היראה ולהחליש התאוה במוסרי וחכמה" (מכתב ב, אור
ישראל).

..אתם ידידי! הנני בא למלאות הבטחתי מכבר,

להרחיב הדיבור בחכמת העולם, מילי דעלמא, הנצרכת לחכמת המוסר ובלעדה תכבד העבודה לא גודע שחרה, כי תחלואי הנפש, התאוה והטעות, המה בעוכריה, התאוה בוערת והנטיה דולקת לטהר את השרץ אשר טמא טמא יקרא בעת מצוא לתת דין וחשבון על פרי מעללי איש, לשלם לאיש כדרכו וכגמול ידיו יעשה לו. כי הגם שהתורה מסורה לבני אדם לחתוך ענינה כפי מטרת שכל אנושי, לא נכבשה היא לעשות בה כחפצנו ע"פ תהלוכות רצוננו. פיגול הוא לא ירצה. להשיב תשובה לשואלינו צדק ולשפטנו מישרים".

„כן נכון הדבר להעמיק התבונה בתהלוכות התבל אשר במרמה יהלכו ופרי כל אנושי לצודד נפשות בחרמה. איש איש לפי דרכו: הכסיל בפעמוני הסכלות יתן זהב תמורתה; המתאוה למאכל ומשתה יצודד במכמרתו ולכל אשר יחפוץ יטנו בחנפי לעגי מעוג; החפץ בכבוד המדומה חפצו הוא רשתו והחניפה תלכדנו להעניק לכל איש מגמת חפצו, את אשר יהיה לאל ידיו לעשות; כן כל אנוש בדרכו ילכד ואל תכונת נפשו יצפנו הרמאים לידע ולהבין במה יאסר לפניהם למלאות די חפצם. הן אלה קצות דרכם ומי יכלכל כל נתיבותיהם, תקצר היריעה מהכיל.

גם זאת תכונת האדם בעסקי התבל, להתחכם להיות רואה את הנולד בכל עניניו, לראות ולתקן כל דבר טרם תבוא הרעה, כפי אשר יהיה בכחו. — עסקי התבל המה ילמדו את האדם עניניו ותהלוכותיו ואיש איש לפי טבעו המסוגל כן תקום בידו חכמתו והמכשלה תחת יד האדם ואם לא יתן מקום לשטותו כן תגדל חכמתו וההרגל והנסיון בכל דבר מושל, ולזאת אם התמימות תהיה חזקה לבל ימוטו רגלינו, מה טוב אם נשתמש בדרכי ה' באלו הדברים, להתחכם לידע טבעי נפשנו במה נוכל להיות נצודים, להטות לבבנו אל עבודת הקודש, להקל הנסיון, והיראה תתן עוז ותעצומות והאחד יחזק חברו — חכמת העולם תקל המשא והיראה תסעדנו, נירא ונפחד מכל פגע רע ועון ולזאת מרחוק נברח ממצודה רעה.

...ולזאת סוף דבר, להחזיק בדרכי המוסר ולהעמיק ולהבין איך להשתמש בחכמת העולם לחזק המוסר ולא להרוס ח"ו, ובאין תחבולות אין חכמה ובאין לימוד אין חכמה מוצאת, ולזאת הלימוד יהיה לקרב נפשות אל לימוד המוסרי וליסד בחכמת העולם עם היראה ותוקף התמימות" (מכתב ד' אור ישראל).

מתוך חקר כחות הנפש של האדם, יצרו הרעים ונטיותיה הגיע ר' ישראל לדעה, שאין די ביראה לבד נגד היצר, אלא שצריך האדם לתחבולות חכמה, חכמה זו היא ללמוד מדרכי העולם בעניניהם ובעסקיהם וזה יקל על האדם בעבודתו — "חכמת העולם תקל המשא והיראה תסעדנו" — והיא חכמה גדולה אשר עליה כותב ר' ישראל (במכתב ב'): "חכמת העולם, להקל הנסיון ולהקטין הדבר עד אשר תגבר היראה, צריכה ביאור רחב בדמיונות רבים, לא נמצא ממנה בספרי המוסר".

ו. הפצת לימוד המוסר

ר' ישראל צוה והדריך את תלמידיו באגרותיו ובשיחותיו אתם, לזכות את הרבים בהפצת לימוד המוסר. בסוף אגרת המוסר שחיבר הוא כותב:

"ומה מאד תגדל מצוה הלזו בעיני האדם, לשום לבו ונפשו להדריך בני אדם ללימוד המוסר, להציל נפשות משאול תחתית, וכמאמר רז"ל (שבת קנ"א): "כל המרחם על הבריות מרחמין עליו מן השמים", ואין לך רחמנות גדולה מלהזכיר ולעורר בני אדם ללימוד היראה, כי אז בעיניהם יראו ואזניהם ישמעו ולבבם יבינו גדול המכשלה אשר לפניהם וינהמו על אחרייתם לשוב אל ה' יתברך, להיות סר מרע ועושה טוב, אם מעט ואם הרבה. האדם המעורר לזה יהיה לו חלק נכון בכל אשר יולד מזה, להתעדן בעדן נצחי אשר עין לא ראתה. נלאה שכל אנשי להקיף ולהכיר היטב כמות ואיכות מצות הרבים אשר תלוה להאדם מדבר הנקלה הלזה. העמל מעט והשכר הרבה באין ערך ושיעור. לזאת ישים האדם עינו וכח שכלו להדבר הגדול הלזה אם בעל נפש הוא".

הכרתו העמוקה של ר' ישראל בתועלת לימוד המוסר הגיעה

אותו לפעול לזיכוי הרבים בלימוד זה ובעצמו היה הגדול במזכי הרבים, שלא מנע בעדו שום מונע ומכשול למען השגת מטרה זו. הוא הודיע לנו השכר הגדול הצפון לאדם המעורר ללימוד המוסר, מה גדול הוא השכר הנצחי שלו עצמו. שזיכה את הרבים בחידוש לימוד המוסר, אשר דורות על דורות נהנים מהאור הזה.

ח. מדבריו להחבורות ללימוד מוסר.

מענינים דבריו של ר' ישראל במכתביו המופנים כנראה לחבורות ללימוד המוסר:

„לזאת תקבעו עת מועד בשבת קדש להתאסף יחד בשעה מיוחדת, להתכונן בינה איך להמשיך האיכות, גדולי העיר אשר אחריהם הרבה ירוצו ללימוד המוסרי. תדברו דברים בנחת ובישוב הדעת, בלא שחוק והיתול, תעוררו מעלות האיש וחסרוננו, ובמה יוסר ובמה יאסר לזה. אל תחליטו הדבר בסקירה אחת. תחלקו את העבודה לכלכם, במעט זמן ובלי כובד העבודה, וקובץ על יד יריבה. אכן בדעת שקטה, בישוב נכון ונכון. איש את רעהו יחזק ואת שטות לבבו ירפה, את עצלות הרגלו יבטל, בדרך ארץ ובנחת, לשמור כל אחד כבוד חברו, בנחת ובסבלנות, לילך אחר רבים, בלא עקשות ומחלוקת, ובוזה יכונן המוסר בנפשיכם על נכון כנפשיכם.“ (מכתב א', „אור ישראל“).

במכתב ב' כותב להם ר' ישראל:

„ובזאת אם נהיה לאנשי חיל, לבל נקפוץ לכעוס על רעינו מדוע אטום לבבו מלהבין מה טיבו של הלימוד הזה, באמרנו, הלא גם בנו הסכלות גוברת בענינים רבים, בזאת נחקה בלבנו, נרגיל עצמנו במדת הסבלנות ובשפלות הרוח, שלא נגביה עצמנו על אחרים“.

„וביותר כאשר נספר מלאכתנו לגברים, היות כל אחד שורר בענינו המסוגל, זה ייסרהו בלשון לימודים וזה יקרבהו בפנים המאירות, זה יחזקהו בהתלהבות לבבו הטהור וזה יאסרהו בתחבולותיו הצודקות ובחכמה הנדרשה“.

ר' ישראל מורה להם דרך והנהגה איך להשפיע על היחיד, דרך הקירוב ולא דרך הריחוק, והנהגת החבורה בכללה באופן שתוסיף להרבות כבוד ותוכל למשוך אליה חברים, יחד עם חלוקת התפקידים

בין החברים המשפיעים כל אחד לפי סגולותיו עם ידיעת תכונותיו של החבר מקבל ההשפעה.

יחד עם לימוד דרכי הנהגת החבורות לא נמנע ר' ישראל מלבקר חוסר פעולה והשפעה ולפעמים היתה הבקורת חריפה מאד. במכתב ה' כותב ר' ישראל:

„אנחנו ברואי ה' ית"ש מחכי חסדו מיחלי רחמיו, במה נזכה בעיני אדוננו ובמה נמצא חן לפניו ית"ש אם לא בהתדמות מעט בדרכיו ובמדת טובו הפרושה על כל הנבראים, מבלי סיבה קדומה לזה, רק רחמים פשוטים באין מעורר. כן אנחנו נחלץ חושים לעזרת החלשים, מבלי מבקש ומבלי מעורר. אכן מה כחננו, עזרתנו להבל דמה, הרע נפרץ והרשעה גברה, אין מנוס ואין מפלט. אם לא במחתרת נבואה להפר עצת מרעים ובהשכל נבצע מאויינו לכבוש הרשע במוסר הצדק בכבלי המדות וברחיקת התאוה. זאת יסוד הדבר לבנות עליו דיק. אכן מי יכין חומר ולכנים, מי יוציא הדבר למעשה, ישר באדם אין גם דעת ותבונה חסרו. ובזאת נשובה לאחור, הכי אין יראים בישראל, מדוע רחקו מזור ותרופה, יראי ה' המה ילבשו עוז לכבוש את הרשע במצודת תאותיו ומה יעצרים. מוכנים המה לכל חפץ לבבם להקים מזימתם, הכי הגשם ימנעם? ואם הבושת והכלימה יבלבלם, היראי ה' יקראו? אם כה דברי התורה? הלא זה ראשית דבר ה' לבל יבוש מהמלעיגים!"

בקורת זו של ר' ישראל היא חוכחה נוקבת על אי נכונותם של יראי ה' לפעול למען נצחון הטוב על הרע בעולם. אמנם לא קלה הפעולה, אבל בכחם של יראי ה' שתואר זה מחייבם לעשות ולנצח.

ט. בית המוסר.

תלמידו הגרי"ב ז"ל כותב:

„אדמו"ר הגה"ח ז"ל דרש והתקין כי למלאות התועלת של דרכי לימוד המוסר נחוץ שיהיה על זה מקום מיוחד מופרש ומובדל רק לשם לימוד הלזה לימוד המוסרי ושמה ימצאו ספרי מוסר למרבה זשערינו יהיו פתוחים תמיד ולשם יתקבצו רבים וכן שלמים, וכל איש אשר ידבנו לבו ללמוד ספרי מוסר יסור לתוך הבית הזה, וכפי מצב מחלתו בעבודתו ית"ש כן יתן אל לבו ללמוד ספרי יראה ומוסר

בהתפעלות הנפש איש איש כפי אשר ידע לבבו ומכאובו ;
ואדמו"ר זצוק"ל השתדל בעצמו לבנות פה בית המוסר
בעזרת נדיבי לב והוא עומד על תלו ב"ה עד היום ;
ואדמו"ר זצוק"ל בעצמו היה בא תמיד לבית המוסר
ללמוד ספרי מוסר בהתפעלות רבה ועצומה כדרכו בקדש.
פעמים היה בא בעת הרגילות לרבים להועד שמה, היינו
לאחר תפלת המנחה, ופעמים היה בא ללמוד ביחידות
בעת שאין שם איש" (מאמר י"א, „אור ישראל").

תלמידו הגר"ב מעריך במלים ספורות את ערך בית המוסר
המכריז על עצמו ומוכיח לאתרים חובתם :

„הבית הזה הנושא עליו חותם תיו של בית המוסר,
הוא בעצמו יפרסם חובת לימוד המוסר לרבים. בראש
הומיות יקרא וברחובות יתן קולו ואמריו יאמר: מי
האיש החפץ חיים, חיי השכל, לבל יטבע במצולות התאוה,
או מי האיש החולה במחלת הנפש וחפץ לבקש מזור
למחלתו, סורו לתוך אהליו כל צרי גלעד נמצא אתי.
דרשוני וחיו! גם כל העובר דרך עליו יזכור כי המקום
נועד לדרך חיים תוכחת מוסר. כן כאשר יהיה בית מיוחד
ללימוד המוסר, מקום מועד לרבים, הנה גם אלה אשר
מטעמים שונים לא ילכו לבית המוסר, הנה יהיה להם
עכ"פ למזכרת ללמוד לעצמם" (מאמר י"א, „אור
ישראל").

על דבר מקום מיוחד לבית המוסר כותב ר' ישראל במכתב י"ב:
„הנני בא למלאות דברי אשר נדברנו טרם נסיעתי,
ולעורר ע"ד חיוזק ביהמ"ד להרחיב תורה אין על עפר
משלה. אכן גם היראה ולימוד המוסר ראשיתה, כאשר
האריכו רבותינו גוהי נפש זי"ע הלא בספריהם, ובאין
מקום פסו שוחריה. לזאת בהיות ימינכם פשוטה להחזיק
בעץ החיים אכלו וחיו לעולם, להרחיב מקום לתורה
ולתעודה, תנו נא יד לתמוך אחותה הצעירה הנופלת,
אשר מעפר תשח אמריה לאמר: סמכוני נא סמכוני
במקום צר. והיה האיש רך הלבב אשר ינוע לבבו ויסור
שמה להביא מנחה טהורה לשקוד נפשו אל ה' ית"ש
בשבירת הלבב אשר לא יבזה, או אשא ראש ואדע, כי
נשרש זרע לצדק, או אז יכנע לבבו להטיב מעט דרכיו

וליישר מעלליו, הלא הצליח דרכי להוציא פרי יקר
למענהו..."

לאחד שכתב לר' ישראל שחושב את ההליכה לבית המוסר
ליוהרא וגאווה ולגורם לחלול השם השיב ר' ישראל תשובה, בה הוא
מזכיר דברי השואל ומתוכח עמו:

"ראיתי דבריו הרבה עשו ולא עלתה בידם וגרמו
חלול השם, ויראתי להלביש את עצמי באיצטלא שאינה
ראויה לי, עכ"ל — על סוף דבריו אתוכח, כי נפל בטעות
העולם כאשר יראו אחד הולך לבית המוסר ירמוזו עליו
בעיניהם: מי הוא זה אשר מלאו לבו לעשות ולהחזיק
במדרגה; וידקדקו על הנהגתו: האיש כזה יעשה ככה?
לא כן אחי הדבר. אין זה מעלה ולא מדרגה, רק הכרת,
לאיש החולה, נגוע בעונות ופשעים, אשר מרה תהיה
באחרונה, לילך שמה לשפוך נפשו בלימוד המוסר, אולי
תצילחו מעט מצרתו, תכניע מה יצרו, לבל ילך שובב
בדרך לבו. ובאמת אין מקום לחלול השם, אין כאן מקומו.
כי גדר שמירת חלול השם להחזיק יותר בשמירת התורה
והמצוות, לא למעטה. היא רק תאוה, מה שהאדם אינו
רוצה שילעגו עליו חבריו, פושטת טלפיה להלבישה
במעיל הצדק". (מכתב י"ג אור ישראל)

בית המוסר הוא המקום שהאדם נכנס בו כשהוא מדוכדך, על
שלביו לב אבן, ויוצא בלב שבור ועם החלטה לשנות דרכו לטוב. והלב
השבור הוא הוא הלב השלם. יוצא וקל לו, אחרי שחרש את לבו להוריע
עליו זרע צדק ויושר.

פרק שני תורת המוסר

א. יראת העונש. ב. סיבת העבירות. ג. תורה תכלית ד.
השפעת כחות הנפש של האדם. ה. תורת המידות. ו. השכל
וההתפעלות. ז. הלכה מוסרית. ח. עצה מוסרית בשילוב
ההלכה של דיני ממונות. ט. פתגמים. י. הרגל וקנין במעשים.
יא. חשבון.

א. יראת העונש.

תלמידו הגרי"ב כותב:

„אדמו"ר הגה"ח זצוק"ל בדרכי מוסריו לא הלך
בגדולות ונפלאות ולא נשא מדברותיו על בחינות רמות
של דרכי יראת הרוממות ואהבת ה' ית"ש, כי אם אחז
צדיק דרכו, דרך הקדש, ברובי מוסריו, רק מן יראת
העונש, כי היא ראשית דעת והצעד הראשון לעבודתו
ית"ש, להיות סור מרע ולעשות טוב, וכמו שכתב אדמו"ר
זצוק"ל באגרת המוסר ויסודתה בהררי קדש בדברי חז"ל
ששנו בפרק שלישי באבות: „הסתכל בשלשה דברים ואין
אתה בא לידי עבירה: דע מאין באת ולאן אתה הולך
ולפני מי אתה עתיד ליתן דין וחשבון". ולזה לימוד
המוסר מיראת העונש יועיל יותר לגפש האדם מכל צרי
לגעד" (מאמר י', „אור ישראל").

יראת העונש, אם כי כשלעצמה מדה פחותה היא, והרמח"ל
בספרו מסילת ישרים פרק כ"ב קורא עליה שהיא „ראויה לעמי הארץ
ולנשים", בכל זאת רבה השפעתה על האדם למנוע אותו מעבירות
והיא ראשית דעת והצעד הראשון לעבודתו ית"ש.
ועל אלה שאינם רוצים להעלות על לבם פחד יראת העונש, אם
מתוך קלות או מתוך רגש בלתי נעים, המשיל תלמידו הגרי"ב את המשל
שנשא רבו:

„וכבר נשא אדמו"ר זצוק"ל על זה את משלו, כי זה

נדמה לאיש אשר מטבעו ירא מקולות וברקים, וכאשר ישמע קול רעם נורא בגלגל ויפחד פחד יסתיר את עצמו תחת כרים וכסתות ויאטום את אזניו משמוע. בחשבו כי על ידי כן לא יפגעו רעה. כן מה בצע להיות עוצם עיניו מראות ואזניו משמוע ולבו מהשכיל את הרעה אשר יקרה אותו באחרית הימים מפרי מעלליו, אחרי שאין מפלט ומנוס להנצל מזה. גם כי הפח נשבר הוא לא ימלט, כי אנה מרוח ה' ילך ואנה מפניו יברח, וכמאמרם ז"ל פרק ב' באבות בעל כרחך אתה מת ובעל כרחך אתה עתיד ליתן דין וחשבון לפני מלך מלכי המלכים הקב"ה" (מאמר י', „אור ישראל").

ב. סיבת העבירות. — מחקרו של ר' ישראל בסיבת העבירות.

ר' ישראל כותב באגרת המוסר:

„נשימה לב להתבונן בענין העבירות ונראה כי שתיים הנה בסוגיהן: האחת נובעת מהתאוה הנפרצה לאהוב הערב לשעתו, לבלי השקיף הנולד, אם כי מרה תהיה באחרונה. נמצא דוגמתה מה גם בעניני העולם: האיש הסכל ובפרט החולה, לחולשת שכלו, יאהב לחטוף לאכול את הערב לחכו, וישכח כי זה יביאנו למחלה נפרצה. לכך אמרו חז"ל (אבות): „איזהו חכם הרואה את הנולד". הוא מאמר רז"ל (סוטה ג'): „אין אדם עובר עבירה אלא אם כן נכנסה בו רוח שטות" וזה כל עמל האדם לעבודתו יתברך, לחשוב ולהתבונן ביראת ה', בפחד ענשו, ע"י ספרי המוסר ואגדות חז"ל, עד אשר באזניו ישמע וכמעט בעיניו יראה העונש הגדול בכמות ואיכות נצב לנגד עיניו. כמאמר רז"ל (סנהדרין ז'): „לעולם יראה דיין (להיותו עלול להכשל והוא הדין כל אדם, להשמר מפגע רע. מעבירות החמורות) כאלו וכו' גיהנם פתוחה לו מתחתיו". ואם כה יעשה האדם ולבבו יבין ושב ורפא לו.

אכן רבה רעת האדם בארץ. אין דורש בצדק ואין משכיל ביראת ה', לקבוע עתים סדורות בעמל היראה, לדלות מי תבונה מהאמונה הנחבאה ומסותרת במחבואי הלב, להרחיבה ולסעודה, לתת לה תוקף ועז, לשים המשרה על שכמה, למשול על האיברים לבל יפרצו גדרה וכתורה

יעשו, — זהו הסוג השני. דוגמת זה הדבר לא מצאנו בעניני העולם. אין איש שצרות מרחפות ממול פניו אשר לא יקח לו עת לחשוב מחשבות להנצל מהן. אי לזאת, גם אין התאווה סיבתה, פליאה היא העבירה הלזו וזה שמה פלאי, לבלי שום לב להתבונן ביראת ה' ובמסור ענשו. עבירות כאלו לא יוכלו היות מסוג הראשון, יען אין די בהתאווה להיות סיבתן, רק הן מרוחניות הטומאה המלפפת את האדם להחטיאו. וביותר בחטאי הדיבור, כי מה יתרון לבעל הלשון כמאמר רז"ל (ערכיו ט"ו) ע"ש. בזאת מצאנו פשר דבר בין השיטות בענין "יצר הרע" ו"יצר טוב" מה המה. השיטה האחת, היא השיטה הנודעת, כי יצר הרע הוא כח הטומאה באדם, המובילו לפשעים; ויצר הטוב הוא כח הקדושה באדם, המובילו לטוב. — היא שיטת רוב המחברים הגדולים; והשיטה השניה היא שיצר הרע הוא כח תאות האדם, המשקפת אל כל דבר הערב לשעתו, אותו תאספהו אל ביתה ובו תדבק לאהבה; ויצר טוב הוא השכל הישר הצופה ומביט אל הנולד, הוא פחד יראת ה' ית"ש ומשפטיו הרעים למרבה ובוחר בדבר המועיל לכבוש התאווה, למען יתעורר באחרונה בענג נפלא, אשר אין די באר יקרת תפארה. באשר אנחנו רואים בכל עת, עניני האדם מתחלפים, כל אחד נדבק יותר לעבירה אחרת, יש אשר חטאתם תגדל יותר בביטול תורה ממשא ומתן באמונה ונתינת צדקה, ויש להיפך; וכן בכל העבירות אין אדם דומה לחבירו; ואילו היה היצר הרע רק כח הטומאה המפתהו, מדוע לא ילפף את כל בני אדם בשוה [אם לא נשקף על שרשיהם למעלה]. אמנם אם נאמר כי היצר הרע הוא כח התאווה, הדבר נכון, כי תאות האדם, תלויה במזגו [לידתו והרכבו, שעתו ועניניו] ומזגי בני אדם מתחלפים, לזאת גם עונותיהם מתחלפים, אכן גם זה לא יתכן, הלא עינינו רואות בני אדם עושים עבירות עצומות, שאין התאווה גורמת להן כל כך ולפעמים התאווה מנגדתה, כמו האדם החפץ ומשתוקק הרבה אל הכבוד המדומה ובכבוד מצוה תגעל נפשו וכיוצא בזה. אין זאת, כי אם רוח הטומאה המבלבלו להרע, גם נגד תאותו ההבלית. מזה נראה

והנה, בתבלין התורה ליצר הרע יש עוד בחינה רוחנית. [שהשכל וחושי האדם נלאו להכיר סיבתה], הוא מאמר חז"ל (סוטה, כ"א): "תורה בעידנא דעסיק בה מצלא" וכר, ואין חילוק באיזה דברי תורה שיהיה עסקו תצילנו מחטא. אם יעסוק בענין שור שנגח את הפרה וכיוצא תצילנו גם מלשון הרע וכיוצא. הגם כי אינם שייכים זה לזה. רק רוחניות התורה תשמרנו.

והנה, אם נשקיף בעין חודרת נראה, כי תחבולותינו למרכז רפואת היצר הרע המה רק בבחינה הגשמית, היא התבוננות היראה ולימוד ההלכות כנ"ל. כי הרפואה השניה, היא בחינה הרוחנית, באה ממילא, ועל כן תקרא רפואה מקרית, כי מצות לימוד התורה היא מצות עשה בפני עצמה, תלויה בגדרה המבואר בהלכות תלמוד תורה איך להתנהג בה נגד עניני העולם, אין נפקא מינה בהנהגתה איך יצרו של אדם מתגבר עליו, אם מעט ואם הרבה, והאדם צריך ללמוד תמיד לקיים מצות תלמוד תורה כראוי, גם אם אין יצרו מתגבר עליו, ואין בידו ללמוד יותר מחיובו, וכשיקיים מצות תלמוד תורה כראוי ממילא נמשכת רפואתה הרוחנית ליצרו על איזה אופן שהוא.

אכן בחינה הגשמית, היא ההתבוננות ביראת ה' ולימוד ההלכות, היא רפואה עצמית, והאדם צריך להתנהג בה כדרך רפואת חולי הגוף, אשר לפי ערך המחלה כן ערך הרפואה בכמות ובאיכות, כן בחולי הנפש הרפואה הלוי תתסד לפי ערך המחלה, כל עוד אשר יצרו יתקוף עליו כן ההכרח להוסיף בהתבוננות היראה ולימוד ההלכות כנ"ל; ואם לא ישתמש האדם ברפואה הגשמית, אזי גם הרוחנית, היא לימוד התורה, לא תתן כחה כל כך ליצר הרע הרוחני, כתכונת בריאת האדם, אשר פעולת הרוחנית, היא הנפש, תלוי בבחינת הגוף כנ"ל" (אגרת המוסר).

ר' ישראל חידש, שתורה תבלין יש לה שתי בחינות: בחינה גשמית ובחינה רוחנית. הבחינה הגשמית היא התבוננות היראה ולימוד תורת העבירה והמצוה והיא הרפואה העיקרית; והבחינה הרוחנית היא שלימוד התורה כשלעצמו מגין על האדם מעבירות. ר' ישראל

חזור על חידוש זה במכתב ז' בפירוש מאמר חו"ל בקדושין (ל') „אם פגע בך מגוול זה משכהו לבית המדרש“.

„ביהמ"ד שונים יש לפעמים. ביהמ"ד זה עסקו בענינים השייכים למשא ומתן באמונה, ביהמ"ד אחר עסקו בענינים הנוגעים באכילת כשרות וכיוצא. רפואת התורה ליצר היא כללית ופרטית: כללית — תורה בעידנא דעסיק בה מגנא ומצלא; פרטית והיא הראשונה וכמעט העיקרית היא — למשא ומתן באמונה התורה השייכת לה, לעמל פינו התורה השייכת לה ובכל פרט אשר יפגע המגוול להאדם ילך לביהמ"ד השייך לפרט הלזה“.

ר' ישראל במאמרו הארוך ב„תבונה“ (מאמר ל' אור ישראל), אחרי שמסכם דבריו שהמדרגות בעבודת ה' הן שלש: א' ההרגש, ב' כבישת היצר, ג' תיקון היצר, מביא מאמר חו"ל „בראתי תורה תבלין“ ומסביר את מהות התבלין לבעלי שלש המדרגות, ואלה דבריו:

„התבלין להיצר לבל יהיה שטן לכל שלשת המדרגות היא התורה, כמאמרם ז"ל (קדושין ל'): „בראתי יצר הרע בראתי לו תורה תבלין“, אשר אולי לזה נגדרה התורה בשלש בחינות: האחת „חומה“ — הומה זו תורה (בבא בתרא ז'): — היינו לאדם השלם במעלתו במדרגת תיקון היצר, התורה חומה לו מסביב להגן עליו מסיבות גדולות מחוצה לבל ירעו ובל ישחיתו נפשו הזכה; השניה „רפואה“ — (קדושין ל') ושמחתם סם־תם וכו' משל לאדם שהכה את בנו מכה גדולה והניח לו רטיה על גבי מכתו וכו' כך הקב"ה אמר להם לישראל בראתי להם יצר הרע ובראתי לו תורה תבלין ע"ש — היינו למי שהוא במדרגת כובש את יצרו, אשר הוא חולה אמיץ, כי תגבורת יצרו בקרבו, התורה בעזרתו לעמוד נגד יצרו; השלישית „חיים“ — (עבודה זרה ג' אף בני אדם שפורשין מן התורה מיד מתים) — היינו למי שהוא במדרגת ההרגש, התורה שומרתו לבל יאבד הרגשו ויהיה חס ושלום כמת שאינו מרגיש“.

ד. מחקרו של ר' ישראל על השפעת כחות הנפש
של האדם.

ר' ישראל כותב במאמרו בענין חיזוק לומדי תורה: (שנתפרסם

בספר „עץ פרי“ יחד עם מאמרו של גאון הדור ר' יצחק אלחנן זצ"ל. —
דבריו של ר' ישראל נרשמו בכתב ע"י אחד התלמידים):

„איתא בסוכה (דף נ"ב ע"ב): „יצרו של אדם מתגבר
עליו כל יום וכו' ואלמלא הקב"ה עוזר לו אינו יכול".
ע"ש. והנה אחרי אשר נודע כי היצר הרע לא גברא רק
לטובת האדם, כדי שינצחו ויקבל שכרו, ואם ימשך
אחרי יצרו ממילא יקבל עונשו, ואם כן, הלא יפלא, לאיזה
תכלית ברא הקב"ה את האדם על זה האופן, אשר לא
יהיה הכח בידו לנצח את יצרו הרע בלתי עזר מעם ה'?
ומדוע נתן הקב"ה כח ועוז כזה ליציה"ר, עד כי לא יכול
האדם לבדו לנצחו, כי אם בעזר הקב"ה?

אמנם יבואר, כי כאשר חקרו חוקרי נפש האדם ומצאו,
כי יש בנפש האדם שני מיני כחות, חיצוניים ופנימיים.
למשל, כאשר נתחיל ללמוד אל"ף ביי"ת או שפה אחת
אשר לא נדע, כמה תכבד עלינו עד אשר נדע האותיות
ואחרי זה לחברם עם תנועות לתיבה ולצרף כל התיבות
למשפט שלם. אמנם אח"כ כאשר תורגלנו בשפה
בחיצוניות, אז נוכל כמעט בהרף עין לראות ולהבין
משפטים רבים כאחד וכלי הדיבור מוצאים מעצמם
הדברים כרגע למענהו, מבלי שידע האדם איככה נעשו.
כי תתהוה באדם בפנימיותו התקשרות ממשפטים רבים
ויוצאים כרגע מבלי אשר ידע האדם בעצמו. אמנם המה
באדם במצב כזה רק ע"י התעוררות קלה מהאדם יצאו
ויתראו לפנינו ברורים ונכוחים. כן במדות האדם, בכחות
הפועלים עליו, ישנם גם כן שנים, חיצוניות ופנימיות,
כחות וברורות.

וידוע כי הפנימיות יפעלו פעולתם על האדם יותר
מהחיצוניות, כאשר נראה בחוש, למשל, אם יש לו לאיש
תלמיד אהוב וחביב לו כבבת עינו ויעשה טובות עמו,
ויש לאיש הזה גם בן, אמנם ישנאהו תכלית שנאה ויראה
לו בפועל שנאתו אליו; והנה קרה כאשר נפלה שינה
על האיש הזה ועל עפעפיו תנומה, והנה אש יצאת מאת
ה' ותאחו בבית הבן גם בבית התלמיד ושניהם בסכנה
ונעורר פתאום את האיש להחיש עזרה להציל מן הדליקה
גם הבן גם התלמיד, נראה כי ירוץ עד מהרה להציל בנו

בראשונה. יען מה? יען בפנימיותו, בטבעו, קננה האהבה לבנו. השנוא לה יותר מהאהבה שאוהב לתלמידו ע"י כחותיו החיצוניים, ולכן, כאשר נעורר האיש משנתו, אשר אז גם כחותיו החיצוניים נמו שנתו, אז חיש קל יתעוררו כחותיו הפנימיים ויתבררו ויתגברו על החיצוניים וירוך להציל את בנו לראשונה.

והנה עיקר מלחמת היצר היא, להגביר יראת ה' בלבבו נגד תאות היצר, וכפי גודל התאווה כן עליו להגדיל יראתו להכניע היצר בזה; ונסיון העקידה של אברהם אבינו היה נסיון גדול להתגבר על התאווה הפנימית בטבע אהבת הבן ועל זה אמר חתוב (בראשית כ"ב): „עתה ידעתי כי ירא אלקים אתה ולא חשכת את בנך את יחידך ממני". אכן, מבואר בדברי הילקוט (פרשת וירא, על הפסוק „ושם אותו על המזבח") וזה לשונו: „היו דמעות מנשרות ונופלות מעיני אברהם עד שהיתה קומתו משוטטת בדמעות", ושם איתא: „הקב"ה רואה את האב מעקיד בכל לב", ולכאורה המאמרים סותרים זה את זה, כי אחרי אשר היה מעקיד בכל לב, איך יוכל להיות כי יזלו כל כך דמעות מעיניו?

אמנם לפי דברינו צדקו יחדיו, כי מה שאמר הילקוט „מעקיד בכל לב", זהו בכחותיו החיצוניים, אשר היו באברהם במדהגה היותר נעלה, להתגבר על הפנימיים במעשה; אבל הדמעות היו נושרות מהכחות הפנימיים, אשר פעולתם יותר חזקה בכלל תכונות האדם. מזה נראה בעליל, כי גם באברהם אבינו, אשר מי לנו גדול ביראתו וצדקתו, עם כל זאת פעלו הכחות הפנימיים עליו פעולה עזה להוריד דמעות, אף כי המעשה היה בשלמות גדולה ועשה בלב שלם גם בשמחה, כמבואר במדרש.

והנה נגד כחות החיצוניים, וגם המעט אשר יוכל לשער על כחות הפנימיים, יכולת ביד האדם לבוא חשבון ולדעת עד כמה יתאזר עוז להגביר היראה על התאווה. אבל מה יעשה האדם עם אלה כחותיו הפנימיים, אשר אינו יודע מהם ואינו מרגיש אותם? כי אולי יש בכחם למשול עליו הרבה יותר מן החיצוניים? אי לזאת באו חז"ל בדבריהם הקדושים להשיב נחומים לאיש המתאמץ

לתקן כחותיו החיצוניים, לבל יפול לבבו אולי יפול ברשת היצר לרגלי כחותיו הפנימיים, לכן הודיעו חז"ל, כי הקב"ה יהיה עוזר לו, וכאשר יעשה האדם את שלו להשלים ולתקן החיצוניות שלו, ישלח ה' עזרו מקודש לתקן ולהגביר נגד הכחות הפנימיים ביראת ה' כל היום. והנה, באדם יש שני מיני כחות. יש כחות אשר המה בכל האדם, כמו תאות האכילה ואהבת הבנים, אך אינם שוים בכל האדם ברב או במעט; ויש כחות אשר אינם בכל האדם, ויש אחד אשר ימצאו בו הכח גדול מאד, ויש אחד אשר לא ימצאו בו מאומה מהכחות ההם, כמו למשל אהבת הממון, יש אדם אשר אוהב כסף לא בעבור התכלית אשר יושג ממנו, לקנות לו כל צרכיו, כי אם יאהב את הכסף בעצם, והבחינה לזה, כי אף כאשר צבר כעפר כסף לא יוציאו אך לצורך דברים ההכרחיים לו מאד ולא לשום תענוג, ויש אדם אשר עצם הממון לא יאהב כלל, והבחינה היא להיפך, כי אף אם לא מצאה ידו עושר, בכל זה גם על כל תענוג קטן לא יקמץ ממונו ויוציא כספו; וככה ימצא גם בשארי כחות הנפש, כמו הקנאה, שנאה, נצחון וכדומיהם. ולכן, ממעשה אברהם אבינו נוכל לשפוט רק על כחות הנפש אלה הנמצאים בכל האדם, כאהבת הבנים, אשר אלה גם בצדיק כאברהם לא יכלו הפנימיים להיות מתוקנים בתכלית גדולה. אמנם בכחות הנפש אלה אשר ישנם אך בקצת בני אדם ובקצתם אינם, באלה הכחות אף במי שיש לו הכחות האלה מלידה, יכול האדם הנעלה בצדקתו, ע"י התורה והיראה, לשנות הפנימיים מן הקצה אל הקצה.

ויש לנו לדעת, כי הכחות הפנימיים והחיצוניים נבדלים המה אצל בני אדם. לפעמים יהיו באדם אחד החיצוניים טובים מאד והפנימיים רעים מאד, ולפעמים להיפך. כי הנה החיצוניים עיקר יסודם הראשי הוא החינוך — האיש אשר נתגדל ונתחנך אצל הורים ומורים ישרים, יראי חטא, ובמקום אשר גם אנשיו יראי חטא המה, על ידי זה נעשו גם החיצוניים שלו על דרך המוסר והצדק. אמנם הפנימיים שלו יכולים להיות עוד ברע, יען המה בו מלידה, וכל זמן אשר החיצוניים שלו הטובים

הרגלו וטבעו. כי ההרגל והטבע מתחלפים מסיבות צדדיות, כאשר יאלצם כח אחר המנגד לזה. כדומה, האיש המתמיד בלמודו מצד הרגלו וטבעו, ויש לו כח נסתר המשתוקק לכסף והכח אינו ניכר, יען כי אין לו דרך לזה, כי מצבו ותהלוכתו אינו דרך המסחר ולא ראה כסף מימיו, ממילא אין להכח הזה נושא במה להאחז, כי הכחות שבאדם כל זמן שאין להם דבר חושי במה להאחז, נסתרים המה בפנימיות הנפש, בל יראו החוזה גם בל נודעו. אכן כאשר תהיה איזו סיבה שיצטרך לאחוז מה במסחר לטרף ביתו וכיוצא, יוכל להתפרץ כח הלזה, בקשת הכסף, עד אשר יזניח כמעט תלמודו לגמרי מחמת הכח הלזה, אשר לא היה מאמין על עצמו בשום אופן, איך יוכל להיות שיוציא כל כך לימודו. וכן בכל הכחות והענינים הטובים שבאדם, יוכלו להיות מופרים מכחות מתנגדים, אשר בסיבה קטנה יתעוררו בחזקה להפר כל נתיח טוב".

חריפה מאד היא הבקרת של ר' ישראל על האדם שעושה רק מה שטבעו נוטה לכך ואינו יגע בעבודה לשמור גם מה שהוא כבד בשבילו והוא הוציא פסק דינו ש"בוה האפן אין האדם עובד ה' רק הטבע עושה שלו ויוכל להקרא חלילה, פורק עול".

ה. תורת המדות (כבישת היצר ותיקון היצר)

יסוד גדול בתורתו של ר' ישראל היא תורת המדות ותכונות נפש האדם. הוא ראה בהן את המניע לכל מעשי האדם ולכן חקר הרבה בתורת המדות, ובתכונות הנפש של האדם, לגלות עמקי הנפש וסודותיה, ולימד תורה זו בשיתותיו ובאגרותיו. במאמר מיוחד נתן לנו ר' ישראל תוצאת מחקרו.

"נביע נא במעט אומר ודברים בכלל תכונת דרכי בני האדם כי נפרדים המה: יש אשר תכונתו טובה, מדותיו בטבעו רצויות; ויש להיפך. כן גם באדם פרטי, לפעמים כחות נפשו בל ילכו במצעד שוה: איזה מהם יצעדו [באין מושך ומנהל] באורח נכוחה ואיזה מהם ילכו בדרך עקלקלות, יפרצו להשחית, אם לא יעצרו האדם בכח תבונתו.

אל יאמר האדם, את אשר עשה האלקים אין לשנות והוא יתברך הטביע בי כח הרע ואיך אקוה לעקרו משורש.

לא כן הדבר. כחות בני האדם בני כבישה גם חילוץ המה, כאשר עינינו רואות בטבעי בעלי חיים, אשר האדם רב חילו לכובשם במאסר רצונו, לבל ירעו ולבל ישחיתו, גם לעשותם בני תרבות, להפוך טבעם ולעקור משורש רוע תכונתם, — כן האדם בעצמו, יש לאל ידו לכבוש טבעו הרע, לבל יצא לפעולת אדם, וגם לשנות טבעו לטוב ע"י הלימוד וההרגל. וכמאמר רז"ל (אבות פרק ד'): „איוזו גבור הכובש את יצרו שנאמר (משלי י"ט) טוב ארך אפים מגבור ומושל ברוחו מלוכד עיר". כי גדר הגבורה הוא להתקומם על שכנגדו בחזקה ובאומץ יד לכבושו וגדר לכידת עיר הוא בהיות אנשי העיר סרים למשמעת לוכדם באהבה וחבה, כל יכבד עליהם למלאות פקודתו ובגילה ורנה ישישו להקים מזימחו. לזאת, הכובש את יצרו הוא רק גבור להתחזק להיות עוצר תאוות, והו בחינת ארך אף, שהוא בעל אף אך עוצרו לבל יפרץ. ומזה לאט לאט יבוא לבחינת מושל ברוחו, שיהיה רוח תאוותו מסור ביד שכלו הישר לאהוב את הצדק בל יחפור הפכו, וזה כל האדם, לשרש מלבבו כל תכונה ומדה רעה. כי כל עוד לא נקה מחלאות, אף כי יתגבר על יצרו, פעמים רבות יפול ברשתם.

אכן במצב תיקון היצר, גם בחינת פבישת יצרו בל ירפה ידו מהחזיק בה. כי אף שנעקר הרע מקרבו, עוד מעין נרפש טמון בחבו לחקיר מימיו ע"י סיבה גדולה המעוררתם להתגלות ממחבואם להתפשט לצאת החוצה להשחית. כמו האיש אשר הרגיל את עצמו במדת הסבלנות לבל יקצוף מאומה על כל אשר נעשה נגד רצונו ותועלתו, בכל זאת איננו בטוח בדבר גדול אשר כנטל החול יכבד עליו לסובלו, אם לא יחתור בעמקי גדולת הענין להרוס בנינו חטוב אשר קנה בעמלו, ואז נצרך לגבורה יתירה לכבוש תאוותו, אשר לא הוסכן בה (כי כבר נעזב ונעקר מקרבו הרגל הכבישה במדה הלזו אשר קנה מלפנים בעת היותה אצלו בבחינת כבישה, יען לא השתמש בה זמן כביר מעת זכה לה בבחינת התיקון), ומי יודע אם לעת כזאת יגיע למדת הגבורה אשר בלתי ההרגל קשה לקנותה.

לזאת מה טוב לאדם אשר מדותיו ישרים להעלותם במדריגה נשגבה בבחינת הכבישה, להרגיל את עצמו להפוך מדותיו בחזקה, להאיר נר לפניו לימי הרעה, עת הנסיון, אשר ירופפו ח"ו עמודיו הטובים ומה כבד להאדם להשתמש במדת הגבורה לסבול עול וצער תמידי. לזאת יחפש האדם עצה ותחבולה איך לתקן מדות וכחות נפשו אם מעט ואם הרבה, אשר לכל הפחות השחתת מדותיו מרחוק יעמידו ולא יצטרך למדת הגבורה כי אם לעתים רחוקות בעת הנסיון לפי מצבו וענינו ותכונת נפשו. ובכלל להאדם בימי עלומיו, בטרם נסה לסבול עול, כבד לפניו בחינת כבישת המדות, ולעומת זה נקל לפניו לימוד תיקון המדות, כמאמרם (אבות פרק ד'): "הלומד ילד למה הוא דומה לדיו כתובה על ניר חדש"; ובימי העמידה והזקנה, אשר כבד להאדם לימוד תיקון המדות, כמאמרם (שם): "הלומד זקן למה הוא דומה לדיו כתובה על ניר מחוק", וביותר לבו בל עמו מטרדות הזמן, אכן הכבישה לא תהיה עליו למעמסה כל כך, בהיותו מורגל לסבול עול לבקשת טרפו והצטרכויותיו ומאוייו.

אי לזאת, עבודתו יתברך שמו בימי הבחרות, בבחינת תיקון המדות, לעבוד בחפץ ושמחה; ובימי הזקנה, בבחינת כבישת המדות, בלי חפץ ורצון. וכאשר יורגל האדם בימי עלומיו לתקן מדותיו, לעזר ולהרעיל תהיה לו לימי הזקנה [אשר סיבות מוצאות למרבה לחדש רוע מדותיו כנ"ל], לפנות לפניו הדרך לכבישת המדות. הוא מאמר הכתוב (משלי כ"ב): "חנוך לנער על פי דרכו [המוכשר לפניו להסיר ממנו אולתו, כמאמר הכתוב: "אולת קשורה" וכו', למען לא תהיה האולת למסך מבדיל ולהביאו לבחינת תיקון המדות, ובזאת] גם כי יזקין [הגם שלא תהיה אצלו בתורת קניה כמו שהיתה בעת חנוכו, אכן לכל הפחות] לא יסור ממנה"; ובקהלת (יב): "וזכור את בוראך בימי בחורותיך עד אשר לא יבוא ימי הרעה — ודרשו חז"ל (שבת קנ"א): "אילו ימי הזקנה" — והגיעו שנים אשר תאמר אין לי בהם חפץ". אולי נוכל להעמיס הדבר בדברי חז"ל (שבת ס"ג): "אמר רב הונא מאי דכתיב (קהלת יא) שמח בחור

בעליל, כי שתי השיטות נכונות. היצר הרע הוא כח
התאוה וגם יש בו רוח הטומאה וכן יצר הטוב הוא
השכל הנכון [שלא נתקלקל ע"י העבירות והתאוות].
היראה את הנולד, וגם יש רוח הקדושה באדם.

הכרעתו של ר' ישראל בנכונות שתי השיטות, חשובה ביחס
לאמצעים. בנוגע ליצר התאוה — האמצעים לכבישת היצר הם על ידי
לימוד תורת העבירה שהוא עומד לפניו, והתבוננות היראה כפי
שמסביר ר' ישראל ענין זה במאמר „ברא לו תורה תבלין". ובנוגע
לכח הטומאה — שהאדם צריך להגביר הקדושה עליו ע"י לימוד תורה
וקיום מצות.

ג. תורה תבלין.

.....כך בעבודת ה' ית"ש, עיקר התחבולה להחזיק את

היצר הטוב לפי שתי השיטות: היותו כח הקדושה והשכל
הנכון (אשר לא נתקלקל) ולדחות את היצר הרע, הוא
כח הטומאה והתאוה תלוי בבחינה הגופנית, להאכילהו
מאכלים טובים, המה התכוננות היראה והמוסר הנובעים
מהתורה הטהורה.

הוא מאמר חז"ל (בבא בתרא, ט"ז): „ביקש איוב
לפטור את כל העולם כלו מן הדין. אמר לפניו: רבנו
של עולם! בראת שור פרסותיו סדוקות, בראת חמור
פרסותיו קלוטות, בראת גן עדן בראת גיהנם, בראת
צדיקים בראת רשעים מי מעכב על ידך? ומאי אהדר
ליה חבריה דאיוב (איוב, ט"ז): אף אתה תפר יראה
ותגרע שיחה לפני אל — ברא הקב"ה יצר הרע ברא
לו תורה תבלין". בזה הורונו חז"ל, כי תבלין של תורה
היא היראה הנובעת ממנה, כמאמר הכתוב (הנ"ל):
„תפר יראה", והיא בחינה גשמית, מובנת לעיני בשר,
סיבת רפואתה לחולי הנפש, אם ישים האדם לבו ונפשו
אל יראת התורה, אם בכלל: לידע ולהבין מהתורה כי
לכל עבירה יש עונש עצום ונורא ולכל מצוה יש שכר
נעלה מאד; אם בפרט, והוא העיקר: ללמוד תורת כל
עבירה ועבירה לבדה: לגאון תורת הגאון, למשא ומתן
באמונה חלקי התורה אשר לענינים שבין אדם לחברו
בעסקי העולם וכדומה וכן לכל מצוה ולכל עבירה את
תורתה.

עוד לא פעלו פעולה רבה עליהם להטיבם, ישארו על תכונתם הרעה. ולפעמים יהיה בהיפך, אשר החיצוניים יהיו רעים מאד ע"י חינוך הורים ומורים פורעי מוסר וע"י התחברות לאנשים רעים, אמנם הפנימיים שלו יוכלו להיות טובים מאד מתולדתו. על כן נראה לפעמים איש אשר היה ירא אלקים גדול וע"י סיבה חזקה אשר פעלה עליו, בנקל נתהפך לרע, יען כי הפנימיים שלו היו רעים והסבה החזקה עוררה אותם עד כי עלו במשקל גבוה על החיצוניים הטובים והחליפו אותם מן הקצה אל הקצה. וכן לפעמים להיפך, יהיה האדם רע מאד בחיצוניים וע"י סיבה יתהפך לירא חטא. יען הפנימיים היו טובים, לכן עוררה הסיבה אותם ונתגברה על החיצוניים".

תוצאת מחקרו של ר' ישראל בהשפעת כחות הנפש של האדם, דרושה גם לשם קביעת הסיבה והשורש של המחלה בחולי הנפש אצל האדם. האדם המתעלם מתוצאה זו, אף אם יכבד עצמו באותה שעה מהעבירה שהוא עומד בפניה — לא עקר את שורש המחלה להיות סר מרע, ולא הגיע לדרך עבודת ה' גם בעשה טוב, מכיון שלא העריך כחותיו הנפשיים. והאדם נתבע גם על המעשים שהיה יכול לעשותם, לפי כחותיו, אילו העריך אותם כראוי. תוצאת מחקרו של ר' ישראל בכחות הנפש של האדם, מהוה פתרון לכמה תופעות של עליות וירידות פתאומיות בנפש האדם. ומכאן קביעת לימוד המוסר בהתפעלות כדי להגיע לעמקי לבו של האדם לכחותיו הפנימיים.

כהמשך למחקרו של ר' ישראל על השפעת כחות הנפש של האדם, יש לראות את דבריו במכתב י"ז:

"ובואת הלא נודע כי אדם לעמל יולד, ללחום מלחמת מצוה, והחובה עליו להתיגע בעבודת ה', לא רק לשמור מה שטבעו מניחו מעצמו ומה שהוא קצת כבירות להזניה, כי בזה האופן אין האדם עובד ה', רק הטבע עושה את שלו, ויוכל להקרא חלילה, פורק עול, כאשר לא יתן שום יגיעה לעבודת ה' ית"ש, רק לשמור מה שאין עליו עול. וזאת הוא היסוד מעבודת האדם לבוראו ית"ש, לשמור ולעשות גם מה שאין לבו חפץ. כי אם לא ישים האדם לבו ונפשו לעשות נגד רצון לבבו, הרי הוא עלול לכל עבירות שבתורה, רחמנא ליצלן, גם אותן שאינו עובר עליהן מצד

בילדותך ויטיבך לבך בימי בחורותיך והלך בדרכי לבך
 ובמראה עיניך ודע כי על כל אלה יביאך האלהים
 במשפט? עד כאן [עד „ודע כי על כל אלה“ וגו'] דברי
 יצר הרע, מכאן ואילך דברי יצר טוב. כי רז"ל אמרו
 (ברכות כ"ד): „בכל לבבך — בשני יצריך: ביצר טוב
 וביצר רע“.

ויש לבאר את הדבר, כי המחברים יכנו את השכל
 בשם „יצר טוב“ ויתר כחות נפשות האדם בשם „יצר
 הרע“ [עיין חובת הלבבות שער עבודת האלהים בשו"ת
 השכל עם הנפש]. ביאור הדבר, כי השכל לכל תכלית
 הוא חוקר, לא ישים עין בינתו בקרוב אל מראה הדבר
 כי תאוה הוא לעינים ולא אל הרגשו כי מתוק הוא לחיך,
 רק מרחוק הוא צופה אל תכליתו, אם ישר הוא אז
 מראשיתו ישפוט השכל עליו להחזיק בו, וכחות נפש
 האדם זה דרכם כסל למה לחזות מקרוב ואת אשר ינעם
 להחושים יקריבו אל נפשם, אף כי מרה תהיה באחרונה.
 וכאשר כל מעשה האדם יביא האלהים במשפט אם טוב
 ואם רע, על כן שופט השכל הישר לשמור כל מוצא פי
 ה' — זהו יצר טוב. אכן כחות נפש האדם ימשכו ברשתם
 את הערב לשעתה, גם להמרות נגד ה' — זהו יצר הרע.
 וכשהאדם במצב כבישת המדות ותאות כחות נפשו ע"י
 השכל המכבישם — נקרא עובד ה' ביצר טוב הוא השכל.
 וכשהוא במצב תיקון המדות ותאות כחות נפשו, עד אשר
 לא יחפצו רק את אשר ה' דורש מאתם, נקרא עובד ה'
 ביצר הרע, הם כחות הנפשיים אשר עצמותם לרוע והאדם
 תקנם למתק מרירותם להפכם לטוב.

האדם בבחירתו, היסוד לחפש בחינת תיקון המדות,
 עד שיהיו כחות נפשו נמשכים רק אל הצדק והישר ואז
 הוא בשמחה, כמאמר הכתוב (קהלת י"א): „שמח בחור
 בילדותך וגו' והלך בדרכי לבך ובמראה עיניך“, זהו
 להשתמש בכחות הנפשיים אשר דרכם לחזות בקרוב,
 והוא מאמרם ז"ל: „עד כאן דברי היצר הרע“, היינו ענין
 מצב האדם בעת בחירתו לראות שיהיו מדותיו מתוקנות
 ופעולותיו ע"פ כחות נפשו המכוונים בשם „יצר הרע“,
 מכאן ואילך, ימי העמידה, אשר אז היסוד להלך לרוח

דומה לעליונים, פרוש מכל מחמדי התבל; ובמה שנוגע
לאחרים להיות דומה לתחתונים, איש מרגיש ויודע בכל
מחמדי התבל, לחזק ידי רבים ולהיות דעתו מעורבת
עמם, כמאמר רז"ל (כתובות י"ז): , לעולם תהא דעתו
של אדם מעורבת עם הבריות".

ר' ישראל משה כחות „מדות” הנפש של האדם שנגיעה עצמית
שולטת בהם, כי האדם דורש תמיד רק לעצמו — לכחות נפש כמו
הזכרון והשכחה שהן טבעיות, וקובע, שהאדם יכול להטות גם את
„מדות” נפשו כרצונו, כלפי עצמו וכלפי אחרים.

בשני גדרים מגדיר ר' ישראל את דרכי תיקון המדות: החוק
והמשפט. ואלה דבריו:

„והנה המשפט מדרגה האחת ומדרגה השניה היא

החוק. הוא מאמר הכתוב (ויקרא י"ח): , את משפטי
תעשו ואת חקותי תשמרו, כסדר המדרגות. אכן כל אחד
הענינים לפי צורתם בערכם; ובהנהגה הדבר כמעט
להיפך: החוקים המה השליבות לעלות בהם אל סולמי
המשפטים, ובפרט בדבר המדות משפטים המה וכל עמל
האדם לא יועיל לתקנם וליישרם בגדרם הנכוחה אם לא
ישים פניו אל שכל האנושי לאהוב את הישרות ולשנוא
את המעוקלות בטבעו [גם בלי אוזרת התורה] ע"י
התבוננות רבה בדרכי שכל אנושי כי אדם הוא. היועיל
לאיש עלול לרגזנות יתירה ע"י התעוררות קטנה
המעירת, גם אם יחזור הרבה פעמים במאמר חז"ל
(נדרים כ"ב): „כל הכועס כל מיני גיהנם שולטין בו
וכו' עד אשר המאמר יאיר תמיד מול פניו, בכל זאת
כאשר תעלה עליו רוח הרגזנות לבו בל עמו ונהפך אז
לאיש אחר, קל מהרה יגביהו עוף ממנו כל ציוריו היפים
אשר קנה בעמלו ואין רפואה לו בלתי אם ישים עין בינתו
לחתור במעמקי שרשי לבבו מה הם הכחות הכלליים
אצלו העלולים להתפש בהתעוררות קטנה מחוצה להם
ולשפוך עליהם מי תבונתו לכבותם מעט שלא ילכו כל
כך בחפזן עצום עד אשר יהיה בכחו להיות איש עוצר
ברוחו.

אכן מאין תבוא להאדם התבונה ומה תעוררהו לכך
תאותו התפשית, להאסר תחת עמל כשרון המדות כי רב

הוא. היסוד הראשי הוא החוק, מצות תורת ה', כי הכעס עבירה חמורה היא וכל מיני גיהנם שולטין בהכועס. הדאגה הלוו [לפי ערכה] בכחה ללטוש שכל האדם [לפי מצבו] בהתבוננו את אשר לא ישוער בתחילתו, כאשר אִנְחוּ רֹאֵי חֲמִיד בְּעֵינָיו המסחר, אשר ע"י הדאגה וההכרח יעלה שכל האדם לבחינה נשגבה מאת אשר ישוער. וכן כמעט בכל המדות, הפתח להכנס בהם הוא החוק מצות תורת ד', כי מדה רעה עבירה נשגבה היא, כאשר חז"ל הפליגו בענשם, ומדה טובה מצוה גדולה היא, כאשר חז"ל האריכו במעלתם, ולזאת, לפי רב פרים יבוא להתבוננות השכלית עד אשר יתוקנו ויבואו לבחינת משפט, גדרם האמיתי. הוא מאמר הכתוב (ויקרא י"ח) : ושמרתם את חקותי [בראשונה, ומהם —] ואת משפטי תעשו" (אור ישראל).

"מדות" משפטים המה קובע ר' ישראל. ביסודם הם ענין שכלי טבעי, אהבת הישר ושנאת המעוקל, אבל יש צורך ב"חוק" שמדה רעה עבירה היא ומדה טובה מצוה היא. החוק משמש מחסום לרע המתפרץ, ומעורר את האדם לעמול בתיקון המדות.

ו. השכל וההתפעלות.

"והנה שני מיני תיקון. היצר המה: האחד לתקן כחות הנפשיים, אשר לא יכספו רק הטוב הנדרש על פי שכל הישר [אשר לא נשחת ונאסר תחת כחות נפשו, אשר על פי הרוב נטיתם לרוע]; והשני להעלות למדרגה נשאה, הגבה למעלה מאת אשר יקיף שכל האנושי. וכמעט כל יסוד מדת הענוה [הגדולה מכלן לריב"ל במסכת עבודה זרה כ'] היא בחינה למעלה משכל האנושי. כי משה רבנו ע"ה העיד עליו הכתוב (במדבר י"ב) כי היה ענו מכל האדם וכו' [והוא ענוה שבין אדם לחברו, כסגנון הכתוב] והוא היה גדול ונעלה על כל בני דורו. ואמרו רז"ל (נדה ל'): ,ואפילו העולם כלו אומרים לך צדיק אתה היה בעיניך כרשע, ע"ש, הכל דבר שאין השכל מחייבו, ומאין תולד כל אלה? הלא כל כח קניית המדרגות והמעלות תלוי בשכל האדם [יתרוננו על כל

השכל הצופה למרחוק ולידע כי על כל אלה יביאנו האלהים במשפט, המה דברי „יצר טוב“, בחינת השכל. והיותר כבד בבחינת התיקון, הוא בדבר המדות. כי זה כלל גדול במדות, שרוב מדות הטובות המה רק במה שנוגע להאדם בעצמו; אכן במה שנוגע לחברה, החוב להשתמש בכל עוז בהפוכה. כמו: לברוח מן הכבוד הוא מדה יקרה, כמאמרם ז"ל (אבות פרק ד'), כי תאות הכבוד תוציא את האדם מן העולם, אכן במה שנוגע לחברו אמרו רז"ל (שם): „איזהו מכובד המכבד את הבריות“; הפרישות אשר היא מעלה נשגבה לבני עליה, היא רק בחינת האדם לעצמו, אבל במה שנוגע לתועלת והנאת חברו החובה פרושה להשתמש היפך הפרישות: לצאת בשוקים וברחובות קריה לחפש למלאות טובת חברו ומכל שכן טובת רבים. הוא מאמר רז"ל (מדרש רבה, דברים, פ' י"א): „מהו איש האלקים — אמר ר' אבין: מחציו ולמטה איש, מחציו ולמעלה אלקים“. כי משה רבינו, אם כי היה איש אלקים, קדוש, פרוש מכל מחמדי תבל, בכל זאת חציו היה בבחינת איש, במה שנוגע לישראל התלויים עליו, וכן כיוצא ברוב המדות.

לזאת צריך האדם לעמול לעשות קניה בנפשו בכל דבר והפוכו ולהרגיל את נפשו אשר בעת כי ידרוש דבר הנוגע לעצמו יתעוררו בקרבו מדות הנדרשות וההיפך יהיה שכוח מנפשו; אבל בעת אשר ידרוש לטובת חברו, התעורר בקרבו המדה בהפוכה ויסוד המדה תשכח לשעתה מנפשו.

אל יפול לב האדם ואל ישתומם על המראה הלזה. הלא אנחנו רואים תמיד בתכונת נפש האדם דבר והיפוכו והאדם משתמש בהם בטבעו [באין מושך ומנהל] כל דבר בענינו ושעתו, כמו הזכרון והשכחה וכיוצא בהם. כן גם בכוח האדם להרחיב כחות מדות נפשו ולהשתמש בהם בטבעו דבר והיפוכו. הוא מאמר רז"ל (מדרש רבה, בראשית, ט' י"ד): „אם אני בוראו מן העליונים וכו', מן התחתונים וכו', אלא הריני בוראו מאלו ומאלו. כי האדם נברא בתכונת הלזו שיהיה בכחו לתקן כחות נפשו, להיות במה שנוגע לעצמו מוכתר בכל המדות והמעלות,

בעלי החיים, אשר אין למו להעלותם מעלה מאשר הטבעו] ואיך יעלה למעלה משכלו?

אכן נודע כי שני מיני דיבור ומחשבה המה: שכלי והתפעלי. בשכלי ישתוו כל בני האדם; לא כן ההתפעלי, אין אדם דומה לחברו. גם במצב ותכונה אחת יפרדו, מסיבת מזג טבעם השונה [אם מלידה והקניית מאחרים בהתערבו עמהם, או ההרגל והלימוד לישר כחות הנפש]. לזאת, גם בהאדם הפרטי, מפאת השתנות מזגו, גם התפעליותו לא תשווה בכל עת. וכל זה הוא רק השתנות דמיונית בההתפעלות [לא אמיתית, רק בהסבה ההשתנות אמיתית] ומכל שכן כאשר המזג יהיה שוה בשני העתים, רק הענין המעורר את ההתפעלות ישתנה, אבל השכל ישווה בכל עת. איננו תלוי במזג ולא בענין ודבר, לזאת, כאשר לא ישתוו שני בני אדם בדבר שכלי [אם שגם זאת נולד לרוב משנוי המזג וענין מעורר], נאמר שהאחד טעה לא כן בהתפעלות, שניהם כנים ונכוחים בהתפעלות לפי קשור המסובב בסבתו [כי זה גדר אמיתת המסובב בהיות הולך במישור לרגלי סיבתו]. כן גם באדם פרטי, אם לא ישתוו שכלו באיזה ענין בשני עתים, נאמר שבודאי בפעם אחת טעה [ע"פ היקש הסתירה והחילוף]; לא כן בהתפעלות, אין סתירה בה בבחינת עצמותה, כי שניהם אמיתים [רק בבחינת סיבתם מהמזג או שנוי בדבר המעורר]. לפי זה, השכל בחינה קיימת, לא תפול תחת התמורה והחלוף, וכאשר ימצא האדם מופת או ראיה [לפי דרכי החכמה למיניהם] לשנות דבר שכל, נקרא שינוי רק בדמיון ולא בשכל, כי האחד טעות ודבר בטל. לא כן ההתפעלות, היא רק בחינה לשעתה לפי ענינה.

השכל יגלה תעלומות חכמה, סתרי צפונים, יעורר הדעת והמזמה לחקור ולשאול ויברר דברים המסופקים. ההתפעלות יסודתה לפתח טמטום הלב, לשפוך בה מי תבונתו את אשר נודע להאדם. אכן בקרבו לא באה. בזאת, כאשר לימוד הישרת דרכי המדות וטהרת כחות הנפשיות נפרדים המה מלימוד כל תורה וחכמה. יען בהם הידיעה ואדם היודעם שני דברים המה, והידיעות המה רק צפונות בקרב האדם, ובזה קנה האדם שלמותו

להנהיג דרכיו ע"פ ידיעותיו הנכוחות והישרות. לא כן בדבר הישרת דרכי המדות וטהרת כחות הנפשיות אשר לא ע"פ ידיעתם בלבד יחיה האדם לנהל מעשיו במישור דרכי לימודיהם, אם לא קננו הידיעות בלבבו וקשורים וצמודים בהאדם יהיו לאחדים, זה משפט לקיחתם ע"י תורת ההתפעלות, אשר זה דרכה וחילה להניח ברכה בקרב האדם וגם אחר הסתלקותה לא תעלה בתהו ותאבד, כי אם תשאיר אחריה איזה עוללות נספחים אל האדם והיה ברבות עסק ההתפעלות [ובפרט בסדר המוכשר לפי תכונת האדם ומצבו] כן גם העוללות יתרבו ויתחזקו להפיק מזג האדם לטוב.

— השכל זה כחו ומעלתו, להתפשט על כל גדותיו, להתהלך ברחבה, לחפש ולבקר על כל צדי צדדים. לא כן ההתפעלות זה דרכו לכווץ כל כחות נפשו אל הדבר אשר עליו יורה זיקי ההתפעלות, עד אשר כמעט כל יתר כחות נפשו שכוחים ונכבים לשעתו, לפי ערך חוץ ההתפעלות. כן גם בפנימיות נפש האדם ומחבואיה, אשר הכחות המושרשים בה המה הצירים החזקים אשר עליהם תסוב דלת מעשי האדם ומאוייו, גם שמה תנוח כח ההתפעלות [אם שכמעט אינו ניכר ואינו נרגש] להגביר כח אחד עד אשר יתר הכחות נדחים מלפניו וכמעט נכבים המה [עד לעת מצוא, בבוא עליהם רוח התעוררות להקיצם שיתפשטו, אז יראו ונודעו]. לזאת אין להתפלא על המתגאה על בני גילו עם גודל חסרונותיו וקטנות ערכו: איך נהיתה? כי מאהבת האדם שבחו, היא היא התפעלותו להגביר כח שבחו לדחות כח חסרונותיו ולכבותם כליל מהרגש נפשו. גם תאות היתרון על זולתו מקרב אל נפשו בהתפעלותו את חסרון חברו ונגבר כחו להדעיד כח הרגש מעלת חברו וממילא ההרגש בנפשו רק שבח עצמו וחסרון זולתו. ובוזה הגאווה מלאה כל בתי נפשו בלי הרגש. כן האדם רב חילו להגדיל התפעלות בנפשו, וכל אשר תוסיף ההתפעלות תת כח בחסרונותיו, כן לעומת זה שכוח ישכח ממנו הרגש מעלותיו. זאת תורת דרכי קניית הענוה וזה משפטה בכלל."

..כן גם בכל דרכי תיקון המדות, אם ישתמש האדם

בתורת לימוד ההתפעלות אשר ישאירו ברכה בקרבנו (כנ"ל) להשריש התפעלות צפונות בלבבו ויעבתו הרבה [מרבוי הלימוד והעסק בסדר נכון לפי תכונתו] עד אשר יתאחדו בהאדם ויתקעו יתד נאמן לטבע קיים, על ידי ריבוי ההרגל בהתנהגותם בפועל [כמבואר ברמב"ם הלכות דעות], אז אין ערוך לגדר עליתם הגבה למעלה משכל אנושי, כשאר תכונות טבעי מזגי האדם אשר לא יקיפם השכל, ובזה רוח האדם עולה למעלה. כן חס ושלום תרד למטה. עד אשר לא תרגיש ברעתה מרבוי התפעלות התאוה אשר תשאיר שרשה לעוות נפש מטהרה.

לזאת כאשר יתן האדם אל לבו לחפץ חיים [חיי השכל כי כל חי מרגיש] זאת יעשה ילמוד מאמרי חכמינו ז"ל המדברים מכשרון המדות וחיי הנצחי, ויחזור עליהם כמה פעמים להתפעל בשעתם. ("תבונה ומאמר ל' אור ישראל").

בחידוש זה של כח שכלי וכח התפעלי, מסביר ר' ישראל במאמרו הרבה ענינים תמוהים בהלכה ואגדה ובונה יסודות בתורת המוסר לפי קו זה. תלמידו הגר"ב (באור ישראל, דף 114) כותב ש... במדת הכבוד כמעט הגיע (ר' ישראל) למדת ההשתוות שזכר החסיד בעל חובת הלבבות, להיות השבח והגנות שות בעיניו, והוא אמר פעם אחת על עצמו, כי במדה זו יש לו דרך פילוסופית להיות דרכי הכבוד נבזה בעיניו נמאס. נראה, שדרך פילוסופית זו, היא תוצאת מחקר הפילוסופי על כח ההתפעלי והוא עמל והגיע למדרגה זו, כפי עדותו, במדת הכבוד, ואין שבח גדול לו מזה.

ז. הלכה מוסרית.

ר' ישראל עצמו שמש במעשיו והנהגות חייו דוגמה חיה לתורת המוסר. מעשיו היו שקולים ומחושבים תחילה. ההלכה המוסרית היתה נר למעשיו. הוא אשר חידש הגדרה זו של "הלכה מוסרית" והורה לאחרים את הדרך כיצד למצוא את ההלכה המוסרית באוצרות התורה ובמעשי אבותינו.

תלמידו הגר"ב כותב:

"אדמו"ר זצוק"ל בהדר גאוונו חפש ומצא גנוי מטמונים במדותיו של הקב"ה ודבק בהנה להלך אחריהם. ולדוגמא הנני לספר דבר נפלא: פעם אחת נקרה לביתו רב גדול אחד ממכיריו ומיודעיו ואחרי התרועעו יחד

זמן מה והרב הנ"ל נטל רשות לפטור ולילך, גם אדמו"ר
זצ"ל הכין את עצמו לילך מביתו. הרב הנ"ל ראה
והתבונן, כי אדמו"ר נושא בידו סכום כסף. מה זה
בידכם? — שאל לו הרב; ענהו אדמו"ר: המעות שייכים
לחכם אחד ואני הולך למסור המעות לידו. הרב שאל לו
כמתמיה: מה לו למר להטריח את עצמו, הלא תוכלו
לשלוח ע"י שליח? אדמו"ר ענהו: לדעתי, הנני מחויב
לעשות זאת בעצמי מדין הש"ס. הרב, אשר היה גיס ביה
באדמו"ר, אמר לו בצחות: אם היה על זה איזה דין
בש"ס, גם אנכי הייתי יודע. אדמו"ר השיב לו בבדיחותא:
אולי בש"ס שלכם אין זה בנמצא, אבל בש"ס שלי כתוב
כן. הרב הנ"ל הפציר בו לבאר את החידה הזאת. אדמו"ר
זצוק"ל ענהו: הנה חז"ל ביבמות דף ע"ת דרשו על
הכתוב: 'ויהי רעב בימי דוד שלש שנים וגו' ויבקש דוד
את פני ה' ויאמר ה' אל שאול ואל בית הדמים וגו' —
אל שאול שלא נספד כהלכה ואל בית הדמים על אשר
המית את הגבעונים, ופריך בגמרא: קא תבע אל שאול
שלא נספד כהלכה וקא תבע על אשר המית את
הגבעונים? ומשני: אין. דאמר ריש לקיש: מאי דכתיב
בקשו את ה' וגו' אשר משפטו פעלו, באשר משפטו שם
פעלו, ופירש רש"י: באשר משפטו — במקום שדנים
את האדם, שם מזכירין פועל צדקותיו, ע"ש. אנחנו רואים
במדותיו של הקב"ה דבר נפלא, כי דוקא בעת שפוקד
עון אדם עליו, אז מזכיר גם פועל צדקותיו. והנה, ממיתת
שאול, שהוא תחלת מלכותו של דוד המלך ע"ה, עד סוף
ימי דוד, לא תבע הקב"ה מישראל מה שלא נספד שאול
כהלכה; רק כאשר עלה רצון מלפניו ית"ש לפקוד עון
שאול על אשר המית את הגבעונים, הזכיר גם פועל
צדקותיו וחבע מה שלא נספד כהלכה. וזה הדבר: אנכי
תובע מהחכם הנ"ל דבר אחד מה שלדעתי אינו עושה
כשורה, וכאשר מצוה להדבק במדותיו ית"ש, לזאת
כאשר אנכי תובע ממנו את עונו, עלי להזכיר גם את
תורתו ולתת לו יתרת הכבוד הזה, אף כי בעת אחרת
לא הייתי עושה כן, אך עתה אמצא לי לחובה לעשות
זאת, כי באשר משפטו שם פעלו" (אור ישראל, 116).

הנה דוגמא של הלכה מוסרית שחודשה על ידו. האורה, שהיה רב גדול בתורה, לא מצא הלכה זו בש"ס ואמר לר' ישראל, שאילו היה זה דין בש"ס גם הוא היה יודע ור' ישראל ענה לו: אולי בש"ס שלכם אין זה בנמצא, אבל בש"ס שלי כתוב כן. הש"ס של ר' ישראל הוא אוצר של הלכות חיים והוא נתן לנו את המפתח לגשת לש"ס זה. ח. עצה מוסרית בשילוב ההלכה של דיני ממונות.

תלמידו הגר"ב כותב:

„פעם אחת אמר אדמו"ר זצוק"ל לפני תלמידיו עצה מושכלת למדת הקפדנות, להרגיל את עצמו להיות מעביר על מדותיו, להזניח מלבבו טינא ואיבה וקפידה למי שחטא לו, ואשר הוא בעצמו השתמש בתחבולה זו בימי עלומיו. הנה בש"ס איתא בכמה מקומות: „אין לו עליו אלא תרעומות“, כמו במסכת בבא מציעא בפרק השוכר את האומנין והטעם זה את זה אין להם זה על זה אלא תרעומות, וכן שם בדף ע"ח ובדף נ"ב, ולכאורה תמוה: מה צריך להזכיר כלל מענין תרעומות? היה לו לומר רק, כי אין לו עליו תביעת ממון, כי תרעומות בודאי יהיה לו מעצמו.

אולם ביאור הדבר הוא, כי ענין תרעומות הוא קפידה וטינה בלב, והנה עבירות שבין אדם לחברו, אם יחטא איש לאיש, אפילו לא הקניטו אלא בדברים, צריך לרצות אותו ולפייסו, וכמבואר בגמ' יומא דף פ"ז, וכל זמן שלא פייסו, הנה ע"פ דין רשאי להיות לו עליו תרעומות וקפידה, רק אם חברו פייסו לא יהא המוחל אכזרי מלמחול, וכן אם יחטא איש לחברו בדברים שבממון ע"י גרמא אף כי גרמא בנוקין הוא פטור ואין לו עליו תביעת ממון, מכל מקום רשאי להיות לו עליו תרעומות. אולם שיהיה לאדם על חברו תרעומות וקפידה על חנם הוא עון גדול מאד. ועכ"פ כמו שתביעת ממון הוא דין אם ע"פ משפטי התורה חייב לשלם, כמו כן תביעת תרעומות גם כן הוא דין אם רשאי להיות לו עליו תרעומות ע"פ דין. זהו מה שאמר חז"ל: „אין לו עליו אלא תרעומות“, היינו כי אין לו עליו תביעת ממון, אבל רשאי להיות לו עליו תרעומות...

והנה, כמו בתביעת ממון, אם יהיה לו לאדם חוב

ממון אצל חברו וימחול לו החוב, הגה מחילה אין צריך קנין, ואם יתחרט אחר כך ויתבע ממנו את חובו, הרי הוא גזל גמור, מאחר שכבר מחל לו את החוב; כמו כן אם יהיה לו על חברו תביעה מאיזה חטא שחטא חברו כנגדו, אשר ע"פ דין רשאי להיות לו עליו תרעומות וקפידה, אכן אם חברו פייסו ומחל לו, הנה אם בכל זאת יהיה לו על חברו קפידה וטינא בלב הוא עון פלילי, שהוא תובע מחברו מה שכבר מחל לו. על כן, זאת העצה היעוצה למדת הקפדנות, אם יחטא איש לאיש בדיבור או במעשה, ימחול לו תיכף בפה מלא, ואם אחר כך יהיה לו בלבו עליו, יחשוב עם נפשו שהוא עון גדול וכמו שיתבע חוב מעות מה שכבר מחל לו, אשר מובן לכל כי הוא גזל גמור, כמו כן אם יקפיד על חברו על איזה חטא שכבר מחל לו" (אור ישראל, 116).

ר' ישראל חידש שתרעומות וקפידה הלכה היא ואין זה ענין שנקבע לפי ההרגשה שבלב. את ההרגשה שבלב צריך האדם לעצור ורק ההלכה — מתי מותר לאדם שתהא לו תרעומת על חברו כשחטא נגדו היא הקובעת והמכוונת. ואם הלכה היא, הרי שכל גדרי ההלכה שייכים בה. העצה — מחילה. מחילה — כשמוחל לחברו על החטא שחטא נגדו הלכה היא, וצריך האדם לעצור בעד ההרגשה שבלב אם מחל לו כבר. אחרי המחילה אין מקום לתרעומת. מצד דין מחילה.

פתגמי מוסר בעניני מדות מגדולי בעלי המוסר.

ט. פתגמים.

- (א) המדות הן רכוש האדם.
- (ב) קשה לתקן מדה אחת מלעבור על כל הש"ס.
- (ג) ממכונה שבורה כל התוצרת איננה כשורה.
- (ד) אין לך אדם הנצרך לבריות כמו בעל כבוד.
- (ה) הישר במדות הוא גם ישר בדעות.
- (ו) במה שנוגע לעצמו יש לאדם לבכר את הנשמה על הגוף, ואילו במה שנוגע לזולת — אין לוותר על הגוף באשר צרכי הגוף של חברו הם עניני הנשמה של עצמו.

- (ז) לגבי הזולת — אין להשתמש במדת הבטחון.
 (ח) אין הטבה אלא זו שלא תצמח ממנה רעה לאחרים.
 (ט) אין להדרר במצות על חשבון אחרים.
 (י) הרוצה להתרומם על הזולת אין לו לכרות בור לחברו — כי אם להקים רמה לעצמו.
 (יא) חלילה להתנהג במדת הענוה על חברו להפחית ממעלתו.
 (יב) לגבי מדות אין משום „ולפני עוד לא תתן מכשול“ ואין להמנע מלכבד את חברו מחשש שמא יביאנו לידי גאווה.
 (יג) עם ברכת השלום הראשונה שאדם מקדים לחברו בבקר יש לו כבר לבקש סליחה שמא לא נהג בו בכבוד הראוי.
 (יד) המספר לשון הרע על רב שאיננו יודע לשיר ועל חזן שאיננו למדן עובר משום לשון הרע. אבל המספר על רב שאיננו למדן ועל חזן שאינו יודע לשיר — כאילו נוטל את נפשו.
 (טו) אף בשעה שאתה ירא ומפחד מאימת הדין אין אתה פטור מלהזהר לדרוך על רגל חברך.
 (מתוך „תנועת המוסר“ להרב דב כ”ץ, 273).

י. הרגל וקנין במעשים.

ר' ישראל, בחקרו פעולות האדם וטבעם, התבונן להתופעה המזוהה, בכמה סוגי עבירות שהן חמורות מצד עצמן וקלות הן בעיני האדם לעבור עליהן, והקלות — חמורות בעיניו.
 ר' ישראל כותב באגרת המוסר:

„הנשגב והעיקר בשימוש רפואות התורה ותחלואי היצר, הוא ללמוד בעוז ועיון עמוק היטב דיני העבירה עצמה, ההלכה עם כל סעיפיה. כי עינינו הרואות הרבה מהעבירות אשר האדם נמנע מהם בטבע ולא יעבור עליהן אף גם בעת אשר ילחצנו לזה איזה דבר וישנן עבירות חמורות מאלו והאדם הזה בעצמו יעבור עליהן בנקל. דרך משל: חלק גדול מאחינו בני ישראל, כמעט רובם ככולם, לא יאכלו בלי נטילת ידים חלילה, אף גם בעת אשר ירעבו ויצטערו הרבה; ובלשון הרע החמורה — בנקל יעברו עליה, גם בלי תאוה גדולה. ועתה הננו רואים, כי עיקר השמירה מהעבירה היא רק לעשות את ההרגל (השימור) טבע אצל האדם. ע”כ אף אם יתאמץ האדם הלזה ללכת בדרכי המוסר, ליגע עצמו בשמירה מלשון הרע עם כל חושיו ורעיונותיו כיאות, בכל זאת,

כל עוד שלא נתחלף טבעו והרגלו בזה, שלא יהיה לו שום חפץ לספר לשון הרע, יותר יעבור בנקל על לשון הרע, מאשר יאכל בלי נטילת ידים חלילה. וכן הוא הענין בכל מיני עבירות, הכל לפי האדם והזמן והמחווה, כי גם לא כל המחזות שוים בזה, כי אם מתחלפים בענינם, כל מחווה יש לו עבירות אחרות אשר ישמר אצלם בנקל ומרוחק מהן בטבע. וזאת הלא ידוע, כי השתנות הטבע תולד רק מלימוד והרגל רב, ולכן היסוד העיקרי והעמוד הנכון להכין את עצמו לשמירה מהעבירות ועשיית המצות הוא רק הלימוד הרב בהלכה זו, הנוגעת לעבירה זו או למצוה זו, ובפרט בעיון הדק היטב, כי זה הלימוד עושה קנין חזק בנפש, להיות העבירה מרוחקת ממנו בטבע.

כדומה: במחזותינו אלו, תהלה לאל, איסורי נבילות וטריפות ודומיהם מוטבעים בנפשות הישראלי, עד אשר לא יצטרך שום איש לאכוף טבעו ותאווה להתרחק מהם, כי המה לו לזרא. הלא לא יעלה חלילה על לב שום אחד ממוכרי בשר כשר להתרפות מלדרוש אצל המורה צדק במצאו שום דבר שיש בו חשש טריפות באיברים הפנימיים, עם היות לו לפעמים בענין הזה הפסד מרובה, מורא שמים עליו בטבעו והרגלו חלילה לו מרשע להכשיל את ישראל. ואולם, בעונותינו הרבים, במשא ומתן הוא בהיפך. רוב בני האדם לא ידרשו על חשש גזל ועושיק מעצמם, טרם יתבענו חברו, ומהם אשר גם אחר התביעה יעשה תחבולות מרמה או יעזי. והלא בתורה הכל שוה. זה לא תעשה וזה לא תעשה, כפי ענין התורה ומשפטיה: „ובשר בשדה טרפה לא תאכלו“, „לא תאכל כל נבלה“, או „לא תעשוק את רעך ולא תגזול“ ודומיהם! וכמו שהוטבע בנפש הישראלי שכל מיני טריפות שוים אצלו וכל אשר יורה המורה כי הוא טריפה מרוחק אצלו וכתורה יעשה, כן בממוך, הלא כל מה שעל פי התורה שייך לחברו הוא גזל ועובר בלא תגזול. ואנחנו רואים שבעונותינו הרבים, אפילו הלומדים, וכמעט גם היראים, אינם נוהרים כיאות בלא תעשה הלזו, אשר יום הכפורים וגם המיתה אינם מכפרים עליה.

אכן, אם ישים האדם לבו ונפשו, ללמוד ההלכות השייכות לממון בעיון רב, גמרא ופוסקים, איש לפי ערכו, ובפרט אם המרכז יהיה על תכונות איסור והיתר, לידע איך להשתמר מגזל אף אם לא יקיים בתחילה, כי התאווה רבה בזה וגם רחוק הדבר מהרגל המדיני, — מה רב כחה להשריש לאט לאט קנין רב בנפש, עד אשר יהיה שזה בעיניו שאלות איסור והיתר ושאלות השייכות לממון".

ר' ישראל רואה את הלימוד והעיון בהלכה הנוגעת למצוה או להעבירה שעומד בפניה בצורה של „הלכה למעשה", כיסוד וקנין בנפש, שהעבירה תהיה מרוחקת ממנה בטבע. הלימוד והעיון בהלכות השייכות לממון בצורת הלכה למעשה יפעלו כקנין בנפש, עד כדי השואת האיסורים תוך ההכרה שאין הבדל בין דיני שמירת ממון חברו לבין דיני איסור והיתר. מכאן פעולותיו הידועות של ר' ישראל לקביעת שיעורים לבעלי בתים בשלחן ערוך „חשן המשפט", בצורה של „הלכה למעשה", כלימוד שלחן ערוך חלק „אורח חיים". (יום הזכרון של ר' ישראל, כ"ה שבט, חל תמיד בפרשת משפטים ולתלמידיו משמש סימן זה וזכר לפעולה זו). ב„קבלות" המיוחסות לר' ישראל רשום בסיומן ז': „יעשו סדר נכון ללמוד שיעור „חשן משפט" על תמונת „אורח חיים" והעיקר לשמה ולמעשה".

יא. חשבון.

היסוד השני אחרי ההרגל והקנין במעשים הוא החשבון. האדם מקיים מצות מתוך שהורגל בעשייתו ואינו מחשב חשבון המצוה: זמנה, אופן עשייתה ותכליתה. עמד על כך ר' ישראל תוך עיוניו ומחקריו. ידועים דבריו של רבנו יונה גירונדי בספרו „שערי תשובה" (פרק שלישי, סימן ט"ו) שאומר: „ונאמר על האנשים שאינם עורכים מחשבות להתבונן תמיד ביראת ה', ותהי יראתם אותי מצות אנשים מלומדה". [בשיחות מוסר הרבו לדבר על ביטוי זה של „מלומדה"]. רבנו יונה התכוון בדבריו להעיר על חוסר המחשבה וההתבוננות לפעול ולחדש תמיד בעשיית המצוה. ר' ישראל בא וחדש, כי באותה מצוה עצמה, שהאדם עומד בפניה — אם אינו מחשב את חשבונו בחשבון המקיף אופני עשייתה והתלוי בה לגבי עצמו ולגבי אחרים, באופן שהמעשה לא יפגע באחרים ולא יסתור ע"י כך מצוה אחרת — עלול לפעמים לקרות שהמצוה עצמה תהפך לעבירה, ולפעמים גם אם לא תהפך לעבירה — אם המצוה נעשית בלי חשבון — נעשה העיקר טפל

והטפל עיקר, החיוב נעשה הידור וההידור חיוב. ר' ישראל לימד תורה
זו של חשבון בעובדות למאות מהנהגות חייו.
תלמידו הגר"ב כותב:

„וסיפר לנו אדמו"ר זצוק"ל, כי עוד בטל ילדותו,
כאשר לימוד המוסר לקח לבבו ועשה עליו רושם להתבונן
בדרכי יראת ה', הנה פעם אחת בערב יום הכפורים,
בהיותו הולך לבית המדרש להתפלל תפלת מעריב, והנה
לקראתו איש אחד מגדולי היראים, פחד וחרדת הדין היו
נראים וניכרים על פניו ודמעתו על לחיו. אדמו"ר שאל
אותו להגיד לו איזה דבר הנחוץ לו והאישי הירא, מגודל
עצבוננו וחרדתו, לא ענה אותו מאומה. אדמו"ר זצוק"ל
אמר בזה הלשון: „כאשר עברתי מעל פני האיש חשבתי
בלבבי, מה הנני חייב ואשם כי אתה הנך ירא אלקים
ותפחד ותרעד מיום הדין? מה זה נוגע אלי? הלא אתה
מחויב להשיב אותי על שאלתי בנחת רוח, כי זהו מדרכי
הטבה וגמילות חסד“ (אור ישראל, 118).

חריפה היא הבקורת של ר' ישראל על יראת השמים של אחד
מגדולי היראים, שיראתו איננה מקיפה במדה זו, שבחרדת הדין שלו
לא יפגע אחר. בודאי שפעלה כאן אצל האחד מגדולי היראים המחשבה,
שע"י פנייתו לענות על שאלת ר' ישראל יגרם לו היסח הדעת מחורדת
הדין. אבל מחשבה זו, שזו היא הטבה וגמילות חסד, לענות לשואל
ולהזקק לנצרך, והיא תוסיף לו עוד זכות ליום הדין, היתה צריכה
לפעול בו עד כדי כך, שהפנייתו לענות לשואל על שאלתו לא תסיח
דעתו מיום הדין.